

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆԵԼ Է ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԶԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՈՒՂԱՐԿԵՑ ԿԵՍԱՐԻԱ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՒՂԹԸ,² ՈՐ ԳՐԵՑ ԵՎ ՈՒՂԱՐԿԵՑ
ԿԵՍԱՐԻԱ

— Աստվածային սիրով պատվված և բոլոր մարդկանցից փառաբանված, երիցս երանելի տեր Ղևոնդ հոգեկից և սուրբ Հայրապետին, մեծ ու հոյակապ Կեսարիա³ քաղաքի քահանայապետին. Ձեր սուրբ ձեռնադրությունից ի վեր՝ մեր փանաքիմացության այս առաջին թուղթը, ահա, ողջուններով ու սրբությամբ թող հասնի ձեր փառավորությանը և ապա տիեզերքին համայն:

Հույժ գոհ ենք աստծուց, որ իր հայրախնամ ողորմությամբ խղճաց մարդկային ցեղին իր միածին որդու աշխարհ գալով, որը առաքելական քարոզչությամբ աշխարհի բոլոր ազգերին երկնային քաղաք հրավիրեց, որով և այս աշխարհի մեծագույն մասը փառքի հասավ: Քանզի այստեղ եկած [Քրիստոսի] երկու լծակիցները⁴ սուրբ հոգու շնորհիվ այդպիսի վիճակ ընդունեցին, որ թեև դրանով իսկ հեռացան ճշմարտությունից, սակայն աստծու ողորմած կամքը գթաց [մեզ] մեր նվաստության համար: [Ըստ այդմ էլ] կամեցավ և սքանչելիքներ գործեց մեր ժամանակներում, որը դուք հենց մեզանից լսեցիք: Մանավանդ ձեզանով կրկին գոհություն ենք մատուցում աստծուն, նույնպես և ձեզ օրհնություն, որովհետև հայոց աշխարհին շնորհեցիք կենաց գանձը՝ սուրբ Հովհաննես Մկրտչին, [ընծայելով] իբրև միջնորդ աստծու և մարդկանց, նրա գալստյամբ չափազանց ուրախացավ մեր հայոց երկիրը, ինչպես այնտեղ Հորդանանը՝ Քրիստոսի գալստյամբ:

Եվ այս ամենը, ահա, ծանուցում ենք ձեզ, որպեսզի իմանաք, թե ինչպես [այնտեղ] Քրիստոսի ջուրն իջնելով մահը կործանվեց, նույնպես և այստեղ սրա գալստյամբ դժոխքի դռները խորտակվեցին: Որովհետև հենց այստեղ է գտնվում Չորրորդ Հայր անվանված երկիրը,⁵ ուր և ավարտվում է Երկրորդ Հայրի սահմանը՝ Տավրոս կոչված լեռան [ստորոտում], որ կտրում անցնում է մինչև պահլավական Պարսկաստանի դռները: [Հենց] սրա շուրջն է ընկած Մամիկոնյանների պատկանող երկիրը, և հենց այստեղ էլ երկու տեղ մահն էր բույն դրել: Դրանցից մեկում, հատկապես, այնքան էր որջացել, որ սուրբ

հոգին հայտնի դարձրեց, թե հենց դա է դժոխքի դուռ կոչվածը, որին հնդիկներն ու պարսիկները Իննակնյան են անվանում, և որի Գիսանե կուռքով ու նրա որդի Դեմետրով պարծենում են տեղի բնակիչները:

Ուստի ձեռնարկեցի շտապ կարգով կործանել սատանայի այդ պատկերները, և նույն այդ մատուռի տեղում հաստատեցի սբ. Կարապետի և Աթանագինես վկայի նշխարները: Դրա հետևանքով էլ տապալվեց ու կործանվեց մահն իր գործությամբ, և այժմ նույն Իննակնյան վայրում Աստծուն են պատվում երկրպագելով: Ապա նաև նույն տեղում թողեցի Քրիստոսի երկու կենդանի վկաներին՝ Անտոնին և Կրոնիդեսին, որոնց դու ինքդ՝ քո սիրո և բարեպաշտության շնորհիվ մեր հայոց աշխարհին ընծայեցիր:

Նրանց որպես կետ⁶, [սահման] հավիտենության նշանակեցինք ընդմիջտ Քրիստոսի հետ խաչվելու, սակայն կենդանի են մարմնով՝ հանուն ուրիշների (մարդկային ցեղի) բարերարության, որոնց և համարում եմ՝ ինձ շնորհված աննյութեղեն գանձ: Այլև աղաչում եմ, որպեսզի մեր հանդեպ ունեցած քո սիրո և մտերմության համաձայն մյուս ընծաներն էլ շնորհ անես ինձ: Քանզի «...Հունձք բազում հասեալ են ի Քրիստոս եւ սակաւք մշակք»*: Ահա, աղաչում եմ

* (Քրիստոսի [սերմանած] առատ հունձքը հասել է, բայց մշակները սակավ են): Այստեղ գործածված է իբրև թևավոր խոսք:

քեզ, որպեսզի դուրս բերես մշակներիդ տիրոջ հունձն անելու: Նրանցից մեկը, որ խնդրում ենք քեզանից, Եղիազարոսն է, իսկ մյուսը՝ հայոց եպիսկոպոս Միուսը, Ջենոբ Ասորու եղբայրը, նա, որին ինձ հետ առնելով բերեցի և ձեռնադրեցի Մամիկոնյան տան եպիսկոպոս: Մանավանդ աղդենացիների Տիմոթեոս եպիսկոպոսին ենք խնդրում ուղարկես, որի մեծ հմտությունը դպրության ասպարեզում ինքդ էիր գովաբանում: Այդպիսի մեկը շատ օգտակար է մեր երկրում և նրա օգնությունը ստացած կլինենք քո աղոթքներով: Ուստի և հարատև ճգնությամբ շատերին օրինակ հանդիսանալով և տիրոջ տված շնորհներով ուսուցանելով՝ ողջ եղեք, տիրոջ անունով բազում մարդկանց օգնելու և մեզ համար էլ բարեխոս լինելու, ամեն...

ՊԱՏՃԵՆ ԵՐԿՐՈՐԴ, ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՒՂԱՐԿԱԾ ԹՂԹԻ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ, ՈՐ ԻՐ ՎԵՐՋԻՆ ԺԱՄԻՆ ԳՐԵՑ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ

Աստվածամերձ ու երջանիկ եղբայրդ Քրիստոսի, ուրախարար նամակդ հասավ մեզ և կատարյալ խնդությամբ լցրեց իմ բազմավիշտ անձը: Ու թեպետ հարատև տրտմության պատճառով խորին անձկության մեջ էի, սակայն Ձեր երախտագիտական նամակը շարժեց մեր դանդաղկոտությունը: Եվ կարդալով այն՝ գրածիդ համաձայն գոհություն մատուցեցինք մեր տիրոջը, որովհետև անտես չարիք նաև հյուսիսային ազգերին՝ ճշմարիտ հավատից երիցս զրկվածներին, որոնք մինչև օրս էլ դեռ իրենց մոլորեցնողներին աստված են համարում⁷: Քանզի այդ բանը՝ ճշմարտության հակառակորդը՝ սատանան ինքը սովորեցրեց նրանց, որպեսզի շարունակ խավարում խարխափելով, ընդմիշտ զրկված մնային աստվածաճանաչությունից: Սակայն հանկարծահաս եղավ նրանց մարգարեի խոսքը, թե՛ ժողովուրդներ, որ խավարում էք բնակվում, ահա՛, տեսե՛ք աստվածիմացության մեծ լույսը: Քանզի թեև արեգակն արդարության շատ վաղ ծագեց արարածների վրա, բայց քո ժողովուրդները օրը ցերեկով որմերի մեջ էին դեգերում, ինչպես խավարամած գիշերում:

Ուստի այս անգամ ևս աստված խղճաց նրանց և իջավ փրկելու անմարմին փարավոնի ձեռքից: Որովհետև գերադաս համարեցիր տանջվել, որպես Մովսեսը, որ ազատելով նրանց դուրս բերեց Սինայի անապատը⁸, ուր գազանների ոտքն անգամ չէր դիպել, որտեղից էլ իսպառ հալածվեցին ցավն ու տանջանքը: Ահա, քանի որ քո շնորհիվ դրանց համար ծագեց արեգակն արդարության՝ Քրիստոսը, և դու ընտրվեցիր սուրբ առաքյալներ Բարդուղիմեոսի ու Թադեոսի փոխարեն, ուստի և միտքդ բեր նրանց նահատակությունը և երբեք մի խոտորվիր նրանց բաց արած շավղից, մանավանդ որ դրա համար որևէ պատճառ էլ չկա. և հիշի՛ր, որ տերը նրանց շինելու համար կոչեց և ոչ թե քանդելու: Եվ քանի որ Կարապետն էլ դեռ նոր է ոտք դրել ձեր հայոց աշխարհը, ուստի և իմ անունն էլ դրիր մատյանումդ, որով և օրհնության մասը ստացած կլինեմ քեզանից հետո եկողներից:

Այլև բարյաց խրատն եմ տալիս քեզ. այդ Իննակնյան տեղանքը, որի մասին շատերն են ասում, թե բարեբուխ է, հատկացրու այն որպես բնակության տեղ կրոնավորաց դասի համար: Հաստատիր դրանք այն նույն կանոններով, որ տեսար այստեղ մեր կրոնավորների մոտ: Իսկ ճգնակեցության կարգն էլ պետք է ուսանես սուրբ Անտոնից, որի մոտ ոչինչ պակաս չկա ավագ Անտոնից⁹:

Քեզ զորավիզ լինելու նպատակով սբ. Անտոնի աշակերտ Եպիփանին էլ համոզեցի գալ այդ Իննակնյան վայրերը, իր հետ բերելով քառասուն հոգի խարազանազգեստ և ճգնակյաց, աշխարհիկ կյանքից հրաժարված և պարկեշտ վարքով ապրողների: Բայց Եպիփանին կկարգես դրանց ու մեր մյուս եղբայրների վերակացու¹⁰: Եվ դրոշմիր հավիտենական հուշարձան, որպեսզի գյուղաքաղաքների կամ դաստակերտների բնակիչներից ոչ մեկը ալեքսանդրացիների օրինակով չգործի ամենուրեք տերունական տաճար կառուցելով, առանձին բնակվի: Հավաքիր նույն տեղում մի հարյուրի չափ մարդ, հատկացրու նրանց համար մեծամեծ ու հարուստ գյուղեր և ավաններ, որպեսզի վանքերի կարիքները նրանք բավարարեն և իրենք էլ միայն ճգնությամբ ու աղոթքով պարապեն: Խրատիր նաև այդտեղի իշխանավորներիդ, որպեսզի եկեղեցու զարդ լինեն՝ աղքատասեր, կրոնավորասեր ու երկյուղած: Բայց մատուռների շինությունները չդարձնես կրոնավորության համար բնակության վայր, այլ դրանց մեջ քահանաներ ու քորեպիսկոպոսներ կկարգես, նրանց համար դաստակերտներ կհատկացնես և աղքատանոցներ շինել կտաս, որպեսզի այնտեղ բժշկվելու եկողները չտրտնջան, ինչպես որ նախկինում ուխտի եկածներին խորանի դռանն էին քնեցնում:

Այս ամենն, ահա, այդ ձևով անել տուր: Իսկ ինչ վերաբերում է Տիմոթեոս և Եղիազարոս եպիսկոպոսներին, որ ինձանից թախանձանոք խնդրում ես, նրանք դեռ այն ժամանակ գնացին, երբ դուք բազիլներն էիք կործանում. և մեզ էլ հարցման պատասխանն էիք ուղարկել: Եղիազարն իր քաղաքից փախստական գնաց, որովհետև նրա վրա հարձակվեցին հերետիկոսները և հալածեցին դեպի Հռոմի կողմերը: Իսկ Տիմոթեոսը, ինչպես լսեցի, գնաց Երուսաղեմի կողմերը, որպեսզի այնտեղ Ավետարանը հելլենական լեզվով թարգմանի: Ես էլ իսկն մահվան ցավին եմ հասել, և չգիտեմ, թե ինչքան է մնում ինձ ապրելու, որի պատճառով էլ ծուլանում եմ նրանց նամակ գրել: Ինքներդ գրեցեք և հայտնեք նրանց ձեր միտքը, [պատմեցեք] նաև այդ տեղերի գեղեցկության մասին: Եվ առավել ճշգրտությամբ նկարագրեք նրանց, թե ի՞նչ ահարկու էր ձեր և քուրմերի միջև [տեղի ունեցած] պատերազմը, երբ մեր մոտից գնացիք: Ապա գաղտնի նամակով ցույց տվեք նրանց նշխարների տեղը, որպեսզի լսողների մոտ ոչ մի կասկած չմնա, թե [դրանք] չեն բերվել:

Իսկ եթե մեր որպիսությունն ես կամենում իմանալ, ապա կասեմ, որ կյանքս ավարտված է արդեն և մահին եմ աչքս հառած: Սակայն հրշի՛ր, որ թեև մեր մեջ արտաքին մարդը աղճատվում [ապականվում] է, բայց ներքին՝ [հոգևոր] կենաց նորոգումն է սկսվում: Եվ մեր կյանքն էլ թող տեր Աստվածը ձեզ պարզևի, որ անձամբ առաջնորդելով հոտդ՝ կարողանաս բանավոր փարախը դեպի վերին Սիոնը փոխադրել. դրանով, նաև [սուրբ]

աղոթքներովդ Քրիստոսը գուցե մեր հոտին էլ բարի աչքով նայի, քանզի հովվապետի երևալով մենք ևս մեր մշակների հանդեպ վարձատրված կլրենք: Ողջ եղեք ի տեր Հիսուս Քրիստոս:

* * *

Իսկ երբ որ պատմագավորները վերադարձան սբ. Գրիգորի մոտ, նրանց Տարոնում չգտան, ուստի անցան գնացին Հաշտենքի կողմերը՝ Արարատյան գավառի Վաղարշապատ քաղաքը: Եվ հանելով նամակը բազմության առջև նրան հանձեցին. այն կարդալով՝ թագավորի հետ միասին, չափազանց տրտմեցին, առավելապես Եղիազարի հալածանքների և հայրենի երկրից [նրանց] հեռանալու պատճառով: Ապա ինքը՝ թագավորը¹¹, չորս գահերեց իշխանների հետ միասին, նյուստրացիների Եղիազար եպիսկոպոսին և ակդենացիների* Տիմոթեոս եպիսկոպոսին [խնդրանքի գիր] հղեցին և այս է պատճենը գրության**.

— Տիրոջը ցանկալի եղբայրներիդ և հալածական մշակներիդ, Տրդատ [մեծ] թագավորի և բոլոր իշխանների մասնակցությամբ՝ հանուն կենաց խոսքի, հղում ենք ողջո՞ւյն ի տեր...

Ամեն ոք, ով հանձն է առնում աստծո կամքին ծառայելը, պարտավոր է հալածական լինել, որովհետև նրա քարոզչությունը ոչ բոլորի համար է ընդունելի: Ինչպես որ այժմ ձեր մասին իսկ լսեցինք, թե հալածական եք ձեր բնակության վայրերից, հանձն եք առել լինել օտարական հարազատ երկրի ու բարեկամների համար, առ ոչինչ համարելով պանդխտության վիճակը, այլև թափառական գնացիք և չգիտենք էլ, թե ո՞ւմ մոտ և [ո՞ւր] հանգրվանեցիք: Ահա, երանի ենք տալիս ձեզ աստանդական կյանքի համար, բայց ձեր իմաստությանը ո՛չ: Մանավանդ գիտեիք, որ թագավորն մեր լի է քրիստոնեական հավատով և մեր աշխարհն էլ՝ աստվածապաշտությամբ, հապա էլ ինչո՞ւ եղաք փախստական դեպի այդ հեռավոր և օտար երկիրը: Գիտեիք նաև, որ մեր բոլոր գավառներին եպիսկոպոս ու քահանաներ են հարկավոր, իսկ սրանք, որ զանազան կողմերից եկել—հավաքվել են, ի՞նչ են [սրանք] հայոց վեց հարյուր քսան գավառների համար, ամեն մի գավառի մեկ կամ ամենաշատը երկու քահանա հազիվ թե հասնի: Որովհետև այստեղ մանուկները դեռ դպրանոցի են և ոչ մեկը նրանցից հասուն չէ քահանայության: Մինչդեռ դուք [բազում] կրոնավորների առած դեպի օտար ու հեռավոր կողմերը գնացիք:

* Բուն տեքստում երբեմն գործածված է ակդենացի (փոխ, ադդենացի) ձևով:

** Գլխակարգության և պատճենների վերաբերյալ տե՛ս ներքևում՝ N 2 բացատրությունը:

Ուստի, եթե չե՞ք ուզում այլևս ձեր երկիրը դառնալ, աղաչում ենք՝ մեզանից մի՛ հրաժարվեք, այլ ամենայն վստահությամբ, այն մարդկանց հետ, որոնց ձեզ մոտ ենք ուղարկում, փութացե՛ք գալ: Եվ եթե գաք, Հարքի և Եկեղյաց գավառները բովանդակ ձեր առջև կդնենք. ուր կամենաք բնակվել, ձերը թող լինի ու ձեր հետնորդներին՝ որքան ժամանակ, որ կենդանի ենք մենք և դուք: Իսկ Մամիկոնյան աշխարհը, թե հաճո է քեզ, ինչպես որ ինքդ էիր ասում, թե Իննակնյան կողմերն ինձ բաշխիր, այնտեղ հենց քո եղբորը ինքս ձեռնադրեցի եպիսկոպոս: Եվ նրա չափազանց թախանձանքների համար այդտեղի անունն էլ փոխեցինք ու նրա [ավելի] անունը Գլակավանք դրինք¹²: Այնքան ջերմեռանդ է սպասավորությունը սբ. Կարապետում, որ մինչև անգամ ամբողջ վանքը քար ու կրով կառուցեցինք: Եվ ինձ թվում է, թե մինչև մահ ոչ մեկին չի կամենա տալ, իսկ մեզ էլ վայել չէ վերցնել իրենից, որովհետև առանց ուրիշների օգնության մեծ ջանք է թափում, եկեղեցին էլ արդեն ինքը կառուցեց, որի միմիայն հիմքը ես դրի: Բայց եթե ինքը կամենա տալ, մենք ուրախ կլինենք և դեռ, ի հավելումն, դաստակերտն՝ էլ ես կտամ: Իսկ թե այդ էլ չեղավ, ապա երկիրն ամբողջ ձեր առջևն է, որտեղ որ վայելուչ եք գտնում, թող ձերը լինի, որպեսզի ձեր ցանկացածներից ոչինչ թերի չգտնեք մեզանում:

Ողջ լինե՛ք ի տեր...

Ապա այն առաքյալները, որոնք Կեսարիա էին եկել, նամակը առան, տարան մինչև Ուռհա, այստեղից Կեսարիա վերադարձան, բայց այնտեղ էլ [նրանց] չգտան: Այնտեղից ելնելով Երուսաղեմ գնացին, դարձյալ նրանց չհանդիպեցին, բայց այստեղ իմացան, որ երկուսն էլ Հռոմ են գնացել: Եվ երբ Հռոմ գնացին, լսեցին, որ Եղիազարը տասներկու մարգարեներին թարգմանելու նպատակով ասորական Միջագետք էր գնացել: Իսկ Եզրիպտոսի եպիսկոպոսներ Բեկտորը, Անաստասն ու Գայոսը, երբ տեսան թուղթը, շատ ուրախացան ու խնդացին, քանի որ իրենք էլ հալածական շրջում էին Եզրիարարի ետևից: Եվ շտապ կարգով նույն բաները մեկ այլ նամակում գրեցին և ուղարկեցին Կորնթոս՝ Տիմոթեոսին ու Անքիկոս սարկավագին, որը բազմաթիվ լեզուների քաջատեղյակ էր, կանչեցին նրա մոտ, իսկ իրենք վերադառնալով Միջագետք Եղիազարին այնտեղ չգտան, ուստի վերադարձան Երուսաղեմ:

Մյուս պատճառն էլ [նրանց գնալու] դրա համար էր¹³ մեկն էլ Մենանդրի աղանդի քննության պատճառն էր, որովհետև այն ժամանակ դեռ շատերն էին պահում այդ պղծությունը:

Երբ գնացին Երուսաղեմ և այնտեղ էլ Եղիազարին չգտան, հենց նույն օրը վախճանվեց Երուսաղեմի հայրապետը, որ կարծես [այդ բանը] հաճելի էր երուսաղեմցիներին¹⁴, քանզի Գայոսին բերեցին ձեռնադրեցին Երուսաղեմի հայրապետ: Իսկ Բեկտորն ու Անաստասը վերադարձան Կեսարիա:

Եղիազարը գալիս ճանապարհին հանդիպեց Գրիգորին ու Տրդատին, չափազանց ուրախացավ և նրանց հետ գնաց հասավ Հռոմ քաղաքը: Բազում օրեր այնտեղ մնաց, ապա խնդրեց որևէ մաս սուրբ առաքյալների նշխարներից՝ ձախ ձեռքը Անդրե առաքյալի և մի փոքր մասունք Ղուկաս ավետարանիչից, որոնք վերցնելով իրենց հետ, մեծավ խնդությամբ վերադարձան Հայոց աշխարհը: Տրդատը անցավ գնաց իր երկիրը, [ոստանը]՝ Արարատյան գավառի Վաղարշապատ քաղաքը. իսկ Գրիգոր սուրբը որոշ ժամանակ մնաց Տարոնում՝ իր մոտ ունենալով սուրբ առաքյալների նշխարները: Քսանհինգ օր հանգիստ առավ Գիսանե կուռքերի տեղում գտնվող Իննակնյան [Գլակա] վանքում, ուր հանգչում էին սուրբ Կարապետի նշխարները:

Եվ առաքեց Մամիկոնյան տան իշխաններին՝ գտնելու մի լեռնաբնակ ու վայելուչ տեղ. սրանք գնալով բազում օրեր հետազոտեցին, բայց ոչ մի գավառում հարմարավետ տեղ չգտնելով վերադարձան [ձեռնունայն]:¹⁵

Այնժամ սուրբ Գրիգորը եկեղեցու սպասավորներին կարգադրեց երեքօրյա աղոթք անել. իսկ ինքը եկեղեցի մտնելով տարածեց ձեռները սուրբ առաքյալների նշխարների և սուրբ Կարապետի տապանի առջև ու աղոթքի հետևյալ խոսքերով դիմեց դեպի երկինք.

— Տեր բազմագութ և ողորմած Աստված, որ քննիչ ես իրավանց և ողորմածություն պարգևող, դու որ ներողամտությամբ հիշեցիր քո բարեգրությունը մոռացած մարդկային ցեղը, բոլորովին չբարկացար և առհավետ չանտեսեցիր, այլ կարգեցիր մեզ վերակացու այս քահանայական դասին, տուր մեզ իրավունք և [ժամանակ] հատուցանելու մեր առաջին հայրերի պարտքը, որոնք սուրբ ավետարանի քարոզչությանը դիմադարձ հանդիսացան, որոնց մեղքերի պատճառով ամենուրեք մահը տիրեց և կորուստն ապականության, և մահվան կապանքը անեծքով շղթայեց բոլորին՝ արժանացնելով նրանց դժոխոց կայանին*, որոնց չարը համոզեց մնալու ունայնության [խավարում], որպես թե ճշմարտության [լույսի] մեջ մնալիս լինեին: Բայց մեզ շնորհեցիր ճանաչել քո սուրբ անունը և ժառանգորդ լինել երկնային արքայությանդ՝ սուրբ առաքյալների հետ մեկտեղ [հավասարապես], ապա հեռավորների ու մերձավորների միջև խաղաղություն հաստատեցիր քո միածին որդու գալստյամբ և սուրբ

առաքյալների քարոզչությամբ, որոնք ավետարանական շրջագայությամբ ամբողջ աշխարհը բժշկեցին¹⁶:

Առավելագույնս է և այն, ինչ որ քո բարձրական ողորմածությամբ [մեր] աշխարհում գործեցիր այս սուրբ Կարապետի ձեռքով, որն իր մարմնով բուժեց աշխարհն ամենայն: Մանավանդ, որ բարեգթությանդ առավել հաճելի եղավ բնակվել այս տաճարում, որի հիմքը՝ քո իսկ ակնարկությամբ, ինձ շնորհվեց դնել հենց նույն տեղում, որում մեր հավատի հիմքը խարսխված պիտի մնա անդրդվելի՝ մինչև վերջին դատաստանի օրը, հորժամ գաս և կրկին նորոգես նրան անապական մաքրությամբ: Նրան, որ խավարի ու ճշմարտության միջնորդ եղավ,¹⁷ և հետո էլ վերստին դառնալով բազմելու է միաձնիդ աջ կողմը անասելի փառքով պսակված:

Դու, տեր զորությանց, մտիկ տուր քո երկնային անձեռակերտ բարձունքից և մատնացույց արա պատշաճ հանգստարան, որպես [վկայարան] քո սուրբ առաքյալների նշխարների համար այս երկրում, հանուն քո անվան մեծության և ի պատիվ ամենասուրբ երրորդությանդ այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից:

Երբ ավարտեց աղոթքը, այնժամ հայտնվեց նրան տիրոջ հրեշտակն ու ասաց.— Վեր կաց, գնա դեպի Տավրոս լեռան ստորոտը և ես ցույց կտամ այն տեղը, որ տիրոջը հաճելի թվաց սրբերիդ բնակվելու: Իսկ նա մեծավ խնդությամբ դուրս եկավ, առավ սբ. առաքյալների նշխարներն ու գնաց հենց նույն տեղը, որ ցույց տվեց նրան տիրոջ հրեշտակը:

Նախ օրհնեց տեղանքը, ապա պատվիրեց հայթայթել սուրբ վկայարանի կառուցման համար շինանյութ: Դրեց այնտեղ սուրբ առաքյալների մասունքը և կարգեց եկեղեցու պաշտոնյաներ՝ տասներկու հոգի (բժ-ան) ու այն հանձնեց Եղիազարին. և վանքն էլ անվանեց Եղիազարի վանք: Ապա մեծ տոն կատարեց այնտեղ սրբոց նշխարների բնակեցնելու օրը ժողովրդի բազմությամբ հանդերձ, ուր շատ-շատերը բժշկվեցին:¹⁸

* Հավանաբար՝ Գեհենի մասին է խոսքը:

Ապա այնտեղից ինքը՝ առնելով իր հետ Եղիազարին, տարավ նրան թագավորաբնակ Վաղարշապատ քաղաքը, որտեղ [նույնպես] ցնծության մեծ տոն կատարեցին: Իսկ [Տրդատ] թագավորը հրամայեց այդ առթիվ հավերժացնել սուրբ առաքյալների հիշատակը զվարթ

տոնախմբություններով և պատարագ մատուցելով: Այդ նույն օրը եղավ նաև բոլոր պարտատերերի ու հանցապարտների ազատագրման օր. իսկ նրանց էլ, որ բանտերում էին և շղթայակապ, հրամայեց ազատել երկաթյա կապանքներից:

Այդ նույն ժամանակներում Բեկտորն ու Անաստասը Բյուզանդիայում հանդիպելով այն մարդկանց, որոնք Տարոնի Աշտիշատից էին գնացել, լսում են նրանցից առաջին պատերազմի մասին, թե ինչպես իրենց դեմ ելան Գիսանե կռատան քուրմերը, մինչև սուրբ Գրիգորի Տարոն գալը: Լսում են նաև երկրորդ պատերազմի մասին, որը տեղի ունեցավ Տրդատի ու հյուսիսցիների իշխանի միջև, և թե հույները ինչպես զարմացած— [հիացած] էին, լսելով Տրդատի քաջագործությունների մասին: Այս ամենը, երբ լսեցին Բեկտորը, Անաստասը, Թեովնասը, Աքյուդասն ու Մարկեղիոսը, զարմացան այնտեղ կատարվածի վրա և փութով հետևյալ նամակը գրեցին սուրբ Գրիգորին.

Աստվածային և փառավորյալ սրբազան մեծ Հայրապետիդ Հայոց՝

Ողջո՛ւյն ի Տեր¹⁹.

— Սուրբ հայրապետիդ աջով գրված, անաղարտ սիրով ու հոգեպարար մտերմությամբ լի պատվական՝ գիրն ընթերցեցինք Հռոմ քաղաքում և չափազանց խնդությամբ գոհություն հայտնեցինք Աստծուն: Ցանկանում էինք գալ քո հրավերով, սակայն մեր չգալու պատճառը Եղիազարը եղավ, որը Միջագետքում էր դեգերում, և Հռոմից գալով՝ այնտեղ էլ չգտանք նրան: Ուստի հարկ եղավ նրան գտնելու, նույնպես և սրբազան վայրերը տեսնելու համար Երուսաղեմ գնալ՝ սուրբ Միմաքոսի մոտ, որի վախճանվելուց հետո նրա փոխարեն աստվածային նախատեսությամբ Գայոսին Երուսաղեմի հայրապետ ձեռնադրեցին: Իսկ մենք, ահա, Բյուզանդիայում ենք, որովհետև ակդեմացիների եպիսկոպոսը Եգիպտոս էր գնացել և ջանում է նրանց հաշտության համոզել, որոնք մեզ հալածեցին: Քանզի գրել էր մեզ, թե ակդեմացիք քաղաքը ինձ են [հանձնում], բայց նյուստրացիք դեմ են. ուստի լավ է, որ դուք մնաք Բյուզանդիայում, մինչև ես մյուս քաղաքները գնամ: Դրա համար էլ, ահա, մենք ուշանում ենք գալ, որովհետև ձեր երկիրը հեռու է, իսկ մենք անկարող՝ թափառական և սուղ կյանքի պատճառով. Բեկտորը տառապում է ջերմախտով, իսկ սուրբ Մարկեղիոսը՝ տեսողության պակասից:

Ուստի, աղաչում ենք քեզ, երջանիկ մշակդ Աստծո, որ հրամայես սպասավորներիցդ մեկնումեկին մեզ գրով տեղեկացնելու ձեր ճանապարհորդության պատմությունը, Հայոց աշխարհը գալն ու այնտեղի քրմերի դեմ մղած առաջին պատերազմը, ապա Հռոմից ձեր երկրորդ գալն ու

հյուսիսցիների դեմ մղած պատերազմը: Թող տեղեկացնի նաև նշխարների մասին, որոնք հետո տարար՝ որտե՞ղ ես դրել կամ ո՞ւմ ես թողել դրանց սպասավորելու. անվանի՞ ք են, ինչպես ոմանք են պնդում, թե՛ ոչ: Կամ Կրոնիդեսին ու Անտոնին, որոնց սրբությամբ համայն եկեղեցիներն են պարծենում, որտե՞ղ թողեցիր, հապա՛ թե ի՞նչ եղավ նրա աշակերտ Եպիփանը կամ ո՞ւր են Եղիազարն ու Զենոբը: Այս ամենը ստուգապես գրիր մեզ, աղաչում ենք, որպեսզի Տիմոթեոս եպիսկոպոսի մոտ գնալիս կարողանանք նամակով տեղեկություն տալ նրանց մասին: Այս բոլորը մեզ կարի անհրաժեշտ է և դուք մի հապաղեք կատարել: Եվ թող սուրբ հոգու շնորհները մնան՝ հավատացյալներիդ վրա: Ողջ լինե՛ք ի Տեր:

Երբ ընթերցեցին նամակը, սուրբ Գրիգորը Զենոբ Ասորուն հրամայեց ճշտությամբ գրել թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ պատերազմի մասին, նաև նշխարների մասին, թե ուր տեղադրեց, և Անտոնի ու Կրոնիդեսի մասին, թե ինչպես են ապրում, [գործում] կամ ո՞ւր են: Իսկ լեռների ու բլուրների նշանները, ասում է, հականե-անվանե գրիր, նաև այն մարդկանց մասին, ովքեր պատերազմն հրահրեցին և թույլ չէին տալիս կուռքերը կործանել:

Այս ամբողջ պատմությունը ճշտությամբ կգրես և կուղարկես, ասաց: Սակայն Զենոբն աղաչեց սկզբում գրել նախ Խոսրովի մահվան պատմությունը, ապա շարադրել ամբողջ եղելությունը,²⁰ բայց դրան սուրբն Գրիգորը հավանություն չտվեց և բավական համարեց վերոհիշյալը միայն գրել: Քանզի օրինավոր չէ, ասում է, ասորիներին այդ ամբողջ պատմությունը նամակով շարադրել²¹, այլ միայն այն, ինչ իրենք խնդրեցին՝ կգրես և կուղարկես: Սրան համաձայնվեց Զենոբը և վերցրեց ու ասորի եպիսկոպոսներին գրեց այն [բաների], մասին միայն, ինչ որ իրենց երկրի սահմաններում կատարվեց: Եվ այս է պատճենը գրության.

Տիրոջը սիրելի և երջանիկ եպիսկոպոսներիդ, Զենոբ անարժան ծառայիցս և [բոլոր] հայաստանցիներից Ձերդ սրբությանը հույժ սիրով ողջո՛ւյն ի Տեր

— Երբ ձեր պատվական աջով գրված առաջին թուղթը հասավ մեր սուրբ Գրիգոր հայրապետին, անթերի ուրախությամբ գոհացանք հայր Աստծուց, քանզի հասկացանք, որ դադարեցին հալածանքներն այդ կողմերից: Հրամայեց իսկույն և եթ ձեր նամակի պատասխանը գրելու [ն] ձեռնարկել, որչափով որ ձեր հարցասիրությունն էր գոհացում պահանջում. և չնայած ոմանք ցանկացան արգելել ձեզ ուղարկվելիք պատասխանը, սակայն նա այդպիսի բան մտքովն իսկ չանցկացրեց, այլ աննախանձ սրտով ձեր ուզածը գրով հիշատակել հրամայեց:

Դուք նույնպես ոչնչով մի աղավաղեք այս համառոտ պատմությունը՝ պատճառ բերելով, թե Ազաթանգեղոսն այդ բաները չի հիշատակում. քանզի

ես նրանից ավելի առաջ գրեցի:²² Իսկ թագավորների ժամանակագրությունը չշարադրեցի, որովհետև սուրբն Գրիգորը հրամայեց ոչինչ ավելի գրել, քան ձեր ուզածն է. մանավանդ որ պատշաճ համարեց Արշակունի և մյուս քաջ ու [հզոր] թագավորների պատմությունը Հայոց երկրում թողնել, և ձեզ ձեր գրածի պատասխանն ուղարկել, որ հենց ինքը՝ սուրբ Գրիգորն այս գրվածքը համարեց ասորոց պատմությունը: Ուստի և ես այս պատմության սկիզբը ձեր հարցումն եմ դնում:

ՋԵՆՈՒԲ ԱՍՈՐՈՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԹՂԹԻՆ, ՆԱԵՎ ԻՆՆԱԿՆՅԱՆ ՎԱՅՐԵՐԻ ԵՎ ԱՐՁԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՍԻ ՄԱՍԻՆ

Վաղարշի որդի Խոսրովը²³ իր թագավորության օրերում ցանկանում էր լուծել իր եղբայր Արտևանի* մահվան վրեժը [պարսիկներից]. և [ահա] որոտաձայն միմյանց վրա են հարձակվում երկու թագավորներ՝ հայոց և պարսից: Ապա հույժ սաստկացավ պատերազմը պարսիկների վրա, իսկ հայոց արքան հզորացավ ու սկսեց ավերել պարսից երկիրը տասը տարի շարունակ, և սպանելով ու գերեվարությամբ ջանում էր հիմնահատակ կործանել: Նրանց միջև միջնորդ եղավ ճենաց թագավորը,²⁴ բայց չկարողացավ հաշտեցնել նրանց սրտերը: Սակայն նույն Արշակունյաց ազգից մի [մարդ], որի անունը Անակ էր, խորհրդակցեց պարսից արքայի հետ՝ գալ սպանել Խոսրովին և իբրև վարձ ստանալ Պարտավի Պահլավ [քաղաքը]: Սրան սիրով համաձայնվում է պարսից արքան, որովհետև Պարթևը ոչինչ չէր խնայում Խոսրովի սպանության համար: Այնժամ [Անակը] վեր է կենում, առնում իր եղբորը, կնոջն ու որդիներին և [իբրև թե սիրու պատճառով] փախստական գալիս է Խոսրովի մոտ:

Երկրորդ տարին լրանալուց հետո՝ զարնանը, մինչ Խոսրովը նախապատրաստվում էր պարսից վրա հարձակվել, մի անգամ որսի ժամանակ Անակը բարեկամական զրույցի պատրվակով մեկուսացնում է Խոսրովին, հանկարծակի բերելով, իր եղբոր հետ միասին, սրերը բարձրացնելով հարձակվում են և թագավորի մարմինը գետին գլորում, իսկ իրենք բոլորը յուրայիններով ջրասույզ արվեցին ու կործանվեցին, չհասցրին ժամանել [Պարթևի մոտ]: Պարսից արքան սակայն Խոսրովի մահվան օրը տոն կարգեց, իսկ Պարտավ քաղաքը Անակի սերնդից կենդանի մնացածներին նվիրեց:

* Արտևանայ — իմա՝ Արտավանի:

Այն ժամանակ, երբ Անակը Պարսկաստանից դուրս գալով եկավ հասավ Արտագ գավառը՝ Թադեոս սբ. առաքյալի հանգստարանը, նույն ժամանակ են ասում և նույն վայրում է տեղի ունեցել սրբոյն Գրիգորին հղ[ի]անալը, նա, որ տիրոջը ծառայելու կարգը հաստատեց [մեզանում]:

Արդ, դեռևս Խոսրովի կենդանության օրերում Բուրտար անունով մի մարդ պարսկական մի անվանի և [նշանավոր] տոհմից, Անակի հետ գալով մինչև Արտագ գավառը՝ այնտեղից ելավ գնաց պանդխտելու Գամիրքի կողմերը: Գալով Կեսարիա՝ նա իրեն կին է առնում մեծատուն և հավատացյալ մարդկանցից մեկի՝ Եվթադեի քրոջը՝ Սոփիին և մեկ տարի ապրում են Կեսարիայում:

Ապա առավ իր կնոջը և նորից գնաց Պարսկաստան, նրանց ետևից Եվթադեն հասնում է Արարատյան գավառ ու կանգ առնում Վաղարշապատ քաղաքում, որտեղ էլ Սոփին դառնում է ծծմայր, [կուրծք է տալիս] մանուկ Գրիգորին և ինչպես դայակ համարձակորեն սնուցանում էր մեր Լուսավորչին:

Ահա, երբ Անակը սպանեց Խոսրովին, որը մինչդեռ կենդանի էր, հրաման տվեց [թագավորը] Անակի ամբողջ ազգատոհմը սրի քաշել: Հրաման արձակեց նաև [հենց] իրենց Արշակունի (իմա՝ պարթևական) ամբողջ ազգը ոչնչացնել, նաև Անակի կնոջն ու որդիներին: Ուստի և ում գտնում էին Արշակունի տոհմից, բոլորին անխտիր սպանում էին: Իսկ Բուրտարը, երբ թագավորից լսեց այս հրամանը, շտապեց մտնել Անակի կնոջ՝ Ուգուհիի* մոտ, վերցրեց նրա գրկից Գրիգոր մանկանը և տվեց իր կին Սոփիին: Իսկ նրա մյուս եղբորը, որի անունը Սուրեն էր, մանկաբարձները փախցրին պարսից դուռը, այնտեղ սնվեց, [պահվեց] իր հորաքրոջ մոտ, որը հեփթաղների Ջիվանշիր թագավորի կինն էր: Սա երբ մեծացավ, Խոսրովուհու մահից հետո, գնաց [անցավ] ճենաց երկիրը, մնաց այնտեղ տասը տարի և ճենաց երկրի վրա թագավորեց տասնինը տարի²⁵: Այդ մասին ոմանք պատմում են, թե Գրիգորի եղբորը Ջզոն էին կոչում, որ է Հակոբ.²⁶ սակայն ստույգ չգիտեն, որովհետև այդ Հակոբը սբ. Գրիգորի հորաքրոջ որդին էր և նրա մոր անունն էլ Խոսրովուհի էր: Իսկ երբ նրա մայրը մահացավ, նրա հայր Տիրանից էլ թագավորությունը խլեցին ու [վերացրին], որովհետև լինաց Ռեգես արքան սպանեց նրան պատերազմում: Այնուհետև Հակոբը յուր քույր Սակդենեի հետ մնաց այնտեղ: Մի առ ժամանակ հետո նրա քրոջ որդին անցավ գնաց գթաց (գոթերի) աշխարհը և թագավորեց այնտեղ.²⁷ սրան հետագայում մեծն Տրդատը, երբ դեռ հունաց թագավորի մոտ էր գտնվում, բռնեց [ձերբակալեց]:

* Կոչվել է նաև Ոգուհի (Օ. թ.):

Քանզի հենց սա էր, որ պատերազմով եկավ հունաց Դիոկղետիանոս կայսեր դեմ պատերազմի, ինչպես որ այս բաները պատմում է Ագաթանգեղոսը:

— Ով երանելիդ Բեկտոր, [եթե ճշմարիտն ես ուզում իմանալ այդ բաները, ապա] հելլենական գրերով ընթերցիր հեփթադինեկյան կամ ճենաց թագավորությունների մասին, որը կգտնես Բարդա անունով պատմագրի մոտ Ուռհա քաղաքում:²⁸

Ապա Բուրդարը վերցնելով յուր կնոջն ու մանուկ Գրիգորին, իր աներորդի²⁹ Եվթադեի ետևից գնաց կապադովկացիների աշխարհը: Այստեղ նրան (Գրիգորին) մկրտում է, տալիս ուսման, սովորեցնում է նրան ասորի և հելլեն դպրությունն ու լեզուները, վարժեցնում աստվածաբանության մեջ: Երբ դարձավ տասներկու տարեկան, ապա Դավիթ անունով մի աստվածապաշտ մարդ ամուսնացնում է նրան իր Մարիամ անունով դստեր հետ: Իսկ երբ ծնվեցին նրա երկու որդիները, որոնցից [անդրանիկի] անունը Վրթանես դրին և կրտսերին Ռստակես (Արիստակես), նրանց մայրը կուսանոց մտավ (կանանց վանքը): Կրտսեր որդին գնաց Նիկոմաքոս անունով մի ճգնավոր մարդու հետ, իսկ ավագը մնաց յուր դայակների մոտ և հետագայում ամուսնացավ: Իսկ նրանց հայրը ելավ գնաց Տրդատի մոտ իր հոր [դավաճանության] պարտքը հատուցելու և մնաց նրա մոտ այնքան ժամանակ, մինչև որ [Տրդատը] իր հոր փոխարեն թագավոր դարձավ: Տրդատը նրան շատ օրեր գանակոծեց և մեծամեծ տանջանքների ենթարկեց կուռքերին զոհ չմատուցելու համար: Բայց երբ Գրիգորի աներաբբոջից իմացավ, թե սա իր հորը՝ Խոսրովին սպանող Անակի որդին է, նրան նետեց Խոր Վիրապը, ուր մնաց տասնհինգ տարի³⁰: Դրանից հետո ամբողջ հայոց երկիրը դիվային հիվանդությամբ բռնվեց. նույնպես ինքը թագավորը, վարազների հետ [շամբուտների մեջ] էր բնակվում:

Մինչև նախարարները, հրամանովն Աստծո, եկան և հանեցին նրան (Գրիգորին) Վիրապից: Դուրս գալով նա բոլորին հավաքեց իր մոտ, որոնք վեց օր շարունակ նրա առջև կեցած ոչինչ չուտելով և չըմպելով, լսում են նրա վարդապետության քարոզչությունը: Սա եղավ առաջին ծոմապահությունը, սբ. Գրիգորի ժամանակ, որին Հռոմում Մեղրեստրոսը շատ հավանեց, ուստի ինքը, նաև Կոստանդիանոս թագավորը, նույնպես և եգիպտացիների ամբողջ քաղաքը պահք մտան, որոնց և առաջնեկ (նախակարապետ) ենք համարում: Երբ լրացավ նրանց պահոց օրերը,

թափվեց նրանց վրայից վայրենական մորթին և նրանց դիվաբնակ մարմինները բժշկություն ստացան: Ապա ձեռնարկեց նրանց սովորեցնել տերունական տներ (եկեղեցիներ) կառուցելը և հրամայում է քահանաներ կարգել, որպեսզի հովվեն նրանց: Եվ տիրոջ հրեշտակի խոսքով՝ [նրանք] ցանկանում են հենց իրեն կարգել հովիվ, որը և հանձն է առնում, ապա նրան է տալիս իշխաններից ոմանց՝ բաղում գորքով և առաքում է [նրան] կապադովկացիների երկիրը՝ Կեսարիա քաղաքը, Ղևոնդ մեծ հայրապետի կողմից ձեռնադրվելու: Այդ ժամանակ [նրանք] դուրս գալով Վաղարշապատ քաղաքից գնում անցնում են Բասենի գավառը, գալիս հասնում են Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանը՝ այնտեղ որ կուռքերի մեհյաններն էին, որոնց հենց ինքը կործանել տվեց, և այնտեղից էլ անցնում են Կեսարիա: Այստեղ [Ղևոնդը], մեծաշուք պատիվների արժանացնելով, տալիս է նրան Հովհաննես Կարապետի և Աթա նագինես վկայի սուրբ նշխարները: Իսկ եթե ցանկանում եք իմանալ, թե Կարապետ սուրբի նշխարները ո՞վ բերեց Կեսարիա, [կասեմ] Հովհաննես Ավետարանիչը: Երբ նա դուրս եկավ Պատմոս կղզուց, եկավ Եփեսոս և այնտեղից էլ՝ Երուսաղեմ, աստվածային հրամանով երևացած տեսիլքի համաձայն, գտավ նրա գերեզմանը, նույն գիշերը վերցնելով Հովհաննես Կարապետի սուրբ մարմինը տվեց Պողիկարպոս եպիսկոպոսին, որ իր աշակերտն էր և հրամայեց տանել Եփեսոսի եկեղեցին, որ ինքը կառուցեց և անվանեց այն սուրբ Աստվածածին:

Ավետարանիչի այս աշխարհից փոխվելուց հետո, Կարապետի սուրբ նշխարքը մնաց Եփեսոս մինչև Դեկոս (Դիոկղետիանոս) թագավորի ժամանակները:

Սրա ժամանակ Եփեսոսում նստում էր Ակղենոսի աշակերտ Փարմեդոսը, որ հետո այնտեղից հալածվելով գալիս է Կեսարիա, յուր հետ ունենալով սուրբ Կարապետի բոլոր նշխարները՝ գլխից բացի: Եվ դնելով դրանք սբ. Սերեդոնում՝ ոչ թե գաղտնի, այլ բացահայտ, մնաց այնտեղ մինչև Դիոկղետիանոսի թագավորելը: Երբ. սբ. Գրիգորը ձեռնադրվելու համար Կեսարիայի Ղևոնդ հայրապետի մոտ էր եկել, թեսպետ բազում անգամ խնդրեց [Գրիգորը] սբ. Կարապետի նշխարները, սակայն նա չցանկացավ տալ, մինչև վերջին գիշերը հասավ տիրոջ հրամանը բաժանել և կեսը նրան տալ: Իսկ վաղ առավոտյան շատ կռիվներ ծագեցին, մինչև նախարարները կշռեցին տասներկու հազար դահեկան քաղաքապետի համար, և այսպես բռնությամբ (ստիպողաբար) դուրս եկան քաղաքից: Սակայն Անկեղ (Անգեղ) տան իշխանը խորհուրդ [տվեց] գիշերով հարձակվել քաղաքի վրա. բայց այդ բանը իմանալով՝ հայրապետը համոզեց նրանց և խաղաղեցրեց: Ապա երկու հազար դահեկանի փոխարեն նրանց հանձնեց Աթանագինես վկայի նշխարները և այդպիսով հազիվ կարողացավ սիրով ու հաշտությամբ նրանց

ճանապարհ դնել: Նա սբ. Գրիգորին տվեց նաև երկու լուսափայլ ակներ*, որոնք Հռոմի հայրապետն էր տվել իրեն: Պատվիրակները Կեսարիայից մեկնում են Սեբաստիա և որոշ ժամանակ այնտեղ մնում: Այստեղ [Գրիգորը] ժողովում է կրոնավորների դասը, մի քանի վարդապետներ ու հրաշագործ պաշտոնյաներ է հրավիրում Ալեքսանդրիայից. սրանցից մեկը Դիմառիոսն էր, որին Դովնադաշտի* եպիսկոպոս կարգեց: Եվ ասորիներից շատերին էլ բերեց: Այնպես, որ ինձ նույնիսկ թույլ չտվեց Նյուստրիա վերադառնալ՝ [գոնե] իմ եղբայր Եղիազարին հրաժեշտ տալու³¹:

* Այդ մասին տե՛ս ծանոթագրություն N 38:

Ապա այստեղից դուրս գալով անցանք մինչև Թորդան, ուր սպասավոր կարգեցինք Սուրտինոս Եփեսացի վարդապետին՝ բոլոր գավառների համար: Այնտեղից էլ դուրս եկանք և ուզում էինք անցնել Կարին ու Հարք գավառները: Բայց իշխաններից ոմանք սուրբ Գրիգորին հասկացրին, թե Տարոնի գավառում դեռևս կանգուն են երկու բազիլիկներ, որոնք դներին են պաշտոն մատուցում: Եվ նա էլ դիմեց եկավ, որպեսզի սրանք ևս կործանի: Եկավ Պալունյաց երկրի Կուառոս գյուղաքաղաքը՝ Գիսանե ավանը: Բայց այնտեղ գտնվող քրմերից ոմանք անգետ մարդկանցից լսեցին, թե վաղն առավոտյան կործանելու է մեծն Աստված Գիսանեն ու Դեմետրը, ուստի գիշերով դուրս եկան կռատներից, բոլոր գանձերը լցրին գետնափոր տներում ու իրենք լուր ուղարկեցին Աշտիշատի քուրմերին, թե՛ շուտափույթ հավաքեցեք պատերազմելու ընդունակ բոլոր մարդկանց և շտապեցեք առավոտ վաղ հասնել մեզ մոտ, որովհետև մեծն Գիսանեն կովի է դուրս գալիս ուրացող իշխանների դեմ: Կուառոսի զորքերը նույնպես դարանամուտ եղան այգիների ցանկապատերի մոտ, ոմանք էլ անտառներում դարանեցին: Իսկ նա, որ գլխավոր քուրմն էր՝ անունը Արձան և իր Դեմետր որդին՝ վերցնելով Կուառոսի քրմական տանից չորս հարյուր հոգի, բարձրացան Կուառոսի հանդիպակաց լեռան վրա ու այնտեղ սպասեցին, մինչև մյուս տեղերից օգնական զորքերի ժամանելը: Իսկ հայոց զորքերը³² վաղ առավոտյան դուրս եկան և անցան լեռան ստորոտը, ինչպես որ սովոր էին միշտ ասպատակել**:

* Ամենայն հավանականությամբ՝ Դվնա (Դվինի) դաշտի, ինչպես ունեն ՍՎՊ օրինակները,

** Գործածված է շրջելու, ուսումնասիրելու իմաստով:

Իսկ սբ. Գրիգորը իր հետ առնելով Արծրունյաց, Անձևացյաց և Անգեղ տան իշխաններին, փոքրաթիվ զորքով, ընդամենը երեք հարյուր մարդ, երկրորդ [երրորդ] ժամին բարձրացան նույն բլուրն ի վեր, որտեղ որ Արձանն էր թաքնված: Գալիս էին անհոգ և ոչինչ կասկած չունեին:

Եվ երբ մոտ էին բարձունքի ելման տեղին, [հանկարծակի] առաջ անցան Արձանն ու Դեմետրը, հնչեցրին պատերազմի փողերը և խիզախորեն հարձակվեցին նրանց վրա: Այս բանը տեսնելով իշխանները առաջ նետվեցին, երիվարները սկսեցին վրնջալ, և պատերազմը բորբոքվեց: Այստեղ Անգեղ տան իշխանը ձայն տվեց,

— Առաջ անցիր, Այունյաց իշխան և տես, գուցե հյուսիսցիների իշխանի զորքերն են: Իսկ նա առաջ գնաց, բայց չկարողացավ հասկանալ, թե ովքեր են: Ետ դարձավ և ասաց.

— Գրիգորին իր ընկերների հետ փախցրու տար մի անվտանգ տեղ, չլինի թե [թշնամիները] բռնեն նրանց, և մենք թագավորի առջև ամոթահար մնանք: Իսկ դու մեկնումեկին ուղարկիր մեր զորքին իմաց տալու, որ ետ դառնան, քանզի մեր դեմը մեծ բանակ է և շատ դրոշներ են փողփողում: Անգեղ տան իշխանը սբ. Գրիգորին հանձնեց Մոկաց իշխանին ու ասաց, թե շտապ հասցրու Ողական անառիկ ամրոցը, մինչև տեսնենք, թե ի՞նչ կլինի: Իսկ ինքը երեք մարդ ուղարկեց զորքին իմաց տալու:

Մոկաց իշխանը առնելով սբ. Գրիգորին՝ զառիվայր լեռներով ետ դարձավ և ցանկանում էր իջնել Կուառս: Բայց տեղացիները ուզեցին նրա ճանապարհը փակել, այդ բանը տեսնելով սբ. Գրիգորը հասկացավ, որ իրենց լուրջ վտանգ է սպառնում: Նշխարները վայր իջեցրեց գյուղի դիմացը մի աղբյուրի մոտ՝ ձորի այն կողմը, դրեց և հաստատեց [նշանագրեց] այնտեղ: Եվ տերը թաքցրեց այդ տեղն, ու ոչ ոք չկարողացավ տեսնել, մինչև [հետագայում] սբ. Գրիգորը նորից վերադարձավ այնտեղ:

Ապա այդ գյուղի բնակիչները հետապնդեցին մեզ, իսկ մենք հեծնելով ձիերը բոլորս փախստական գնացինք մինչև ամուրն Ողական և նրանցից առաջ մտանք ամրոցը, որովհետև ամրոցաբնակները մեզ ընդառաջ էլան և ներս տարան: Բայց գյուղի բնակիչները եկան անցան մյուս կողմն ու պաշարեցին ամրոցը: Մենք ճարահատյալ գիշերը գաղտնի սուրհանդակ ուղարկեցինք Անգեղտան իշխանի մոտ և բացատրեցինք մեր վիճակը և գրով տեղեկացրինք նրան իրերի դրությունը: Նա ընտիր սուսերավորներից չորս հազար զինվոր ուղարկեց Ապահունիքի իշխանի գլխավորությամբ, որոնք շուտափույթ եկան, անցան գետի մյուս կողմը և երեք օրվա ընթացքում

գրավեցին քաղաքներն ու շինությունները, ավերեցին, պարիսպները հիմնահատակ կործանեցին: Եվ մարդկանց էլ* բերին այնտեղ անցկացրին [իրենց մոտ]: Ապա իշխանները բարձրացան բլուրը և տեսան, որ Արձանը ընդամենը չորս հարյուր մարդ ուներ, [սակայն նրանք] հանկարծակի հարձակվեցին քաջարի իշխանների վրա ու նրանց զորքերին փախուստի մատնեցին: Բայց հայոց մնացած զորքերը, երբ լսեցին կովի բոթը, աճապարեցին բոլորը բլրի գագաթը հասնել: Այնժամ Արձանն առաջ գալով սկսեց անարգել հայոց իշխաններին և ասաց.

— Առաջ եկե՛ք, ով դավանակործան մարդիկ, հայրենի աստվածներին ուրացողներ և թշնամիներ բարեփառ Գիսանեի: Մի՞ թե չգիտեք, որ այսօր ձեր դեմ մեծն Գիսանեն է կովի ելել և մատնելու է ձեզ մեր ձեռքը, կուրությամբ ու մահվամբ է կործանելու ձեզ: Բայց իշխանն Արծրունյաց առաջ գալով պատասխանեց.

— Դու, որ խրոխտանում ես մեր դեմ, եթե հանուն չաստվածների ես մարտնչում՝ սուտ ես, եթե հանուն հայոց երկրի՝ բնավ իսկ անմիտ եք, որովհետև սրանք են, ահա իշխանն Անգեղ տան, և իշխանը Սյունյաց տան և ուրիշները պատվական այրերից, որոնց ինքներդ էլ լավ եք ճանաչում³³: Իսկ Դեմետրը՝ որդին Արձանի, ասաց.

— Լսեցե՛ք մեզ, հայոց իշխաններ, այս քառասուն տարի է, ինչ ծառայում ենք մեր մեծ աստվածներին և քաջ գիտենք զորությունը նրանց: Գիտենք, որ իրենց սպասավորների, [պաշտողների] թշնամիների դեմ իրենք են մարտնչում: Այժմ մենք չենք կարող պատերազմով ձեզ ընդդիմանալ, որովհետև սա տունն է հայոց թագավորի, և դուք էլ արքայի իշխաններն եք: Բայց ահա, այս թող հայտնի լինի, որ թեև ձեզ հաղթել չենք կարող, սակայն գերադասում ենք մեռնել մեծ աստվածների զոհարանի վրա, քան թե նրանց ձեր ձեռքով կործանված ու ապականված տեսնել: Դրանով էլ իսկ կյանքը ատեցինք և մահը նախընտրեցինք: Բայց դու, որ իշխանն ես Անկեղ տան, առաջ արի՛, մենամարտենք ես և դու:

* Հավանաբար գերեվարած մարդկանց (Օ. Թ.):

Այնժամ մեջտեղ եկան Արձանն ու Անկեղ տան իշխանը և միմյանց վրա հարձակվեցին: Արձանը հասցրեց տեգով հարվածել նրա ազդրին և քիչ էր մնում գետին գլորեր: Բայց իշխանը նրա կողմը դառնալով գոչեց. «Իմացի՛ր, Արձան, որ այսօր դու պետք է հենց այստեղ արձանանաս»: Ապա սուրը վեր

բարձրացնելով թափով հարվածեց նրա աջ ուսին և գլուխը պարանոցից անջատեց: Եվ [Արձանը] գլխատված գետին տապալվեց, ապա նրա վրա արձան կիտեցին. այժմ էլ նույն տեղում թաղված է, ուստի և լեռը մինչև օրս էլ Արձան են կոչում: Եվ մինչ այս բոլորը տեղի ունեցան, Վիշապ քաղաքից փութանակի եկան հասան քուրմերի գորքերը, և շատ–շատերը Պարեխից ու Մեղտիից՝ բոլորն առհասարակ եկան հասան նրանց օգնության: Ոմանք էլ Հաշտենքից գալով այնտեղ հասան. ընդամենը ինչպես հետո հենց իրենցից իմացանք, հինգ հազար չորս հարյուր հիսուն հոգի* : Իսկ երբ հասան լեռան կատարին, երկու գորքերի միախառնվելու բոթը մեզ հասավ, ապա քրմաց խմբերը իրար միանալով հարձակվեցին հայոց գորքի վրա, փախուստի մատնեցին նրանց և գյուղի դիմացի գառիվայրով [նրանց] ներքև վռնդեցին: Իսկ գյուղացիք էլ մեր փախչող գորքի դիմաց դարանամուտ սպասում էին. և երկու կողմերից հայոց գորքին մեջտեղ առնելով սկսեցին կոտորել: Սակայն Անգեղ տան իշխանը ճեղքելով քուրմերի պատնեշը, անցավ նրանց [թիկունքը], նա բլրի գառիվայր կողմում տեսավ հետիոտն մարդկանց, որոնք հսկա վեմերով երիվարներին շատ մեծ վնասներ էին հասցնում: Իսկ Դեմետրը, երբ տեսավ, որ Անգեղ տան իշխանը դեպի բլուրն է բարձրանում, թողեց մնացած գորքին և նրա ետևից գնաց³⁴, մյուս գորքից շատերը նույնպես քառատրոփ այնտեղ հասան: Եվ երբ բարձրացան բլուրը, միմյանց դեմ դարձյալ ճակատ կազմեցին: Բայց մեր իշխանները կանգնած սպասում էին իրենց գորքերին, որովհետև դեռևս ոչ բոլորն էին հավաքվել: Չորս հազարը Մեղտիում դեռ գերիներին էին հսկում, երեք հազարը անցել էին Բասեն ու Հարք, իսկ մնացածներն էլ դաշտավայրում սփռված դեռևս ասպատակում էին³⁵:

* Բնագրում՝ հինգ հազար և չորս ճ և ծ այր (Ծ. Թ.):

Եվ երբ միմյանց դեմ ճակատ կազմեցին և կամենում էին արդեն հարձակվել, երեկոն իջավ: Ուստի հենց նույն տեղում էլ բանակ դրին և սպասեցին լույսը բացվելուն: Երբ լուսացավ, եկան հասան հայոց գորքերը, իսկ Տիրակատար քաղաքից էլ մի խումբ՝ յոթ հարյուր հոգի* , եկան քուրմերին օգնության: Ահա, երբ եկան և երկու կողմն էլ գուպար կազմեցին, քրմական գորքը վեց հազար ինը հարյուր քառասունվեց հոգի եղավ, իսկ հայոց իշխաններինը յոթ հազար ութանասուն հոգի: Այնժամ հնչեցին պատերազմի փողերը և բոլոր կողմերից միմյանց վրա հարձակվեցին: Սկզբում հայոց գորքը հաղթում էր քրմերին: Բայց Հաշտենքի իշխանը, որ հայոց իշխանների հետ էր, իր յոթ հարյուր զինվորներով անջատվեց ու անցավ քուրմերի կողմը և սկսեց կռվել հայ իշխանների դեմ: Այդ բանը տեսնելով հայոց գորքերը հուսալքվեցին, որովհետև նա այնքան ուժեղ, կորովի և քաջ պատերազմող էր, որ բոլոր հայ

իշխանները դողում էին նրանից: Եվ անխնա սկսեց կոտորել ու արյուն հեղել, մինչև որ ամբողջ զորքը թախանձագին աղաղակներով Սյունյաց իշխանին դիմեց: Իսկ սա (Սյունյաց իշխանը) ձայն տալով գոչեց.

— Այ գայլակորյուն, հորդ բարքե՞րը [դարձյալ] հիշեցիր և նույն շաղախակերությանը վերադարձար: Իսկ նա պատասխանեց,

— Այ արծվաձագ, դու որ թներիդ [զորությամբ] ես հպարտանում, երբ ակնատիս լարերի մեջ կրնկնես, ես իմ զորությունը այն ժամանակ ցույց կտամ քեզ: Բայց Սյունյաց իշխանը չերերաց թշնամու հանդեպ, այլ հարձակվելով նրա վրա մուրճով հարվածեց նրա սաղավարտին, ապա զորքից անջատելով փախցրեց նրան դեպի արևելյան կողմի լեռը, այստեղից էլ քշեց [նրան] դեպի Իննակնյան վայրը, հասնելով՝ ցած գլորեց երիվարից, իջավ կտրեց գլուխը և մարմինը գահավեժ անելով գոչեց.— Թող տեսնեն անգղները մարմինդ և իմանան, որ արծիվն է հոշոտել այդ նապաստակին, ու ինքը ետ վերադարձավ: Ուստի և այդ տեղն էլ մինչև այսօր Արծվիք է կոչվում:

* Բնագրի տողատակում նշված է. Լ. գրչագիր՝ «արք են եկին յաւգն քրմին Դեմետրեայ յորդոյն Արձանայ»:

Իսկ Արծրունյաց իշխանը կովի նետվելով՝ անջատեց [յուրայիններից] Աշտիշատի Մեստակես անունով քրմապետին, հետապնդեց մինչև անտառի ծայրին գտնվող բացատը: Երբ հասավ նրան, Մեստակեսը կարողացավ խոցել նրա ազդրը, ավելի բորբոքվեց իշխանը, եռաց նրա մեջ արյունը, վրա հասավ, կտրեց քրմապետի գլուխը և պարանոցի հետ միասին վայր նետեց, իսկ դիակը ձորից ցած գլորեց, որի համար էլ այդ տեղը Մեստակող են կոչում: Իսկ Արջուց իշխանը փախչելով թաքնվեց նույն վայրում:

Արծրունյաց իշխանը տեսավ նրան, բայց չտեսնելու տվեց, ապա գնաց մոտեցավ ու հանկարծակի հարձակվեց նրա վրա: Սա ուզեց փախչել դեպի անտառը, բայց վայր ընկավ և ջարդված մի փայտի կտոր մտավ սիրտն ու այնտեղ էլ մեռավ: [Արծրունյաց] իշխանն էլ երկու նժույզները առնելով ետ դարձավ, այդ տեղն էլ Արջուց ձոր անվանվեց: Եվ երբ ետ դարձավ կովի վայրը, տեսավ, որ Անգեղ տան իշխանն ու Դեմետրը մենամարտում են միմյանց դեմ, [Դեմետրի] վրա հարձակվելով պատռեց նրա աջ ուսն ու նրան վայր գցեց, ապա կտրեց նրա գլուխն ու գցեց իր մաղախը: Այնուհետև ընկան զորքի մեջ ու անխնա սկսեցին կոտորել՝ հազար երեսուն մարդ անշունչ փռեցին: Բայց նույն կովում Դեմետրը սպանել էր Մոկաց իշխանի որդուն, և այդ բանը մեծ վիշտ պատճառեց իշխաններին:

Արդ, երբ պատերազմում Դեմետրը ընկավ, Սյունյաց իշխանը հնչեցրեց խաղաղության փողը և երկու կողմերից դադարեցրին կոտորածը: Այստեղի բնակիչները, երբ տեսան, որ սպանվածները քուրմերն էին, խնդրեցին իրենց իշխաններից դադարեցնել պատերազմը, որպեսզի թաղեն իրենց մեռելներին: Եվ նրանք թույլ տվեցին: Ապա երկու կողմերից սկսեցին հավաքել իրենց մահացածներին, դրանք այնքան շատ էին, որ գերեզմանի տեղ չմնաց, ուստի լցրին բոլորին մի փոսի մեջ, հուշարձան կանգնեցրին նրանց վրա ու գրեցին հետևյալը.

— Տեղի ունեցավ առաջին պատերազմը, այստեղ է հանգչում հույժ քաջամարտիկ Արձան քրմապետը, նրա հետ նաև հազար երեսունութ հոգի, որոնք կռվեցին հանուն Գիսանե կուռքերի և հանուն Քրիստոսի* :

Այս բոլորը, ահա, գրեցին ասորերեն և հելլենական գրերով, հունական և արաբական (իսմայելացի) նշաններով (իմա թվանշաններով)³⁷:

Իսկ իրենք իջան գիշերելու Իննակնյան կոչված վայրում: Եվ շուտափույթ սուրհանդակ ուղարկեցին սբ. Գրիգորին տեղեկացնելու [կատարվածը], իրենք էլ մնացին այնտեղ, ոմանք դիտանոցում, զորքի մյուս մասն էլ անտառի մոտ եղած աղբյուրի [դիմացի] մարգագետնում:

Իսկ մենք ամբողջից դուրս գալով վերադարձանք այն նույն ճանապարհով, որով փախել էինք: Երբ հասանք գյուղի մոտերքը, մոլորվեցինք, որովհետև խիստ մութ գիշեր էր, սակայն այգեստանների կողքով դեռ խարխափում էինք: Հանկարծակի սբ. Գրիգորի պահած նշխարներից մեզ համար պայծառ լույս ծագեց՝ առավել քան արեգակի ճառագայթները: Եվ այնքան ժամանակ մնաց, մինչև բոլոր բնակիչները՝ կին թե տղամարդ, մանուկ թե ծեր դուրս թափվեցին դիտելու տեսիլքը: Եվ սարսափահար սկսեցին ապաշխարել, և հենց նույն ժամանակ նշխարներն առած ման էին տալիս ամբողջ գյուղում ու ցնծության տոն էին կատարում մինչև առավոտ:

Ապա առավոտ վաղ բարձրացանք—ելանք Արձան լեռը և կարդացինք գրածը: Երկար ժամանակ սբ. Գրիգորը սգում էր զուր տեղը նահատակվածների համար, այնուհետև վերցրեց սբ. Կարապետ Մկրտչի աջ[ը], կնքեց և մի այսպիսի շրջաբերական գրեց ամբողջ գավառին.— «Թող Տիրոջ աչքը այս երկրի վրա լինի և պաշտպանի թշնամիներից: Եվ եթե [նրանք] տիրոջից խիստ տանջանքներ կրեն իրենց մեղքերի պատճառով, բայց իրենց թշնամիները ոչ թե զորանան—հարատևեն, այլ չարով կործանվեն: Եվ հերձվածողները, [մոլորյալները] թող բնակություն չգտնեն այս հողի վրա: Թող սուրբ Կարապետի աջը կնիք և պահապան լինի և տունն այս հավիտյանս կանգուն մնա՝ սերնդից—սերունդ»: Մենք միաբերան

* Առաջին պատերազմն եղև, որ յոյժ պատերազմող Արձան քրմապետն, որ կայ այսր ի թաղման և ընդ նմա արս ՌԼԸ. և զայս պատերազմ արարաք վասն Գիսանէ կռոցն և վասն Քրիստոսի³⁶:

«ամէ՛ն» ձայնեցինք, և արձագանքը հասավ մեր ականջին: Իսկ երբ իջանք եկանք Իննակնյան վայրը, հայոց իշխանները ընդառաջ եկան մեզ ավետելով Դեմետրի կործանվելը: Երբ հասանք այնտեղ, տեսանք կռատունը քարուքանդ արված և տասնհինգ կանգուն բարձրություն ունեցող արձանը չորս մասի բաժանված: Այնժամ [կռատան] պաշտոնյաները այնպիսի վայնասուն աղաղակ բարձրացրին, որ դևերն անգամ մարդկային ձայնով ողբում էին՝ ասելով.— «Վայ մեզ, քանզի մեռյալների ոսկորները հալածելու են մեզ երկրի երեսից». և այդ նույն պահին մարդկային դեմք ունեցող թևավորների կերպարանքով թռան գնացին Աշտիշատի կողմերը: Բայց դևերից ոմանք, ինչպես մոծակների անհամար բազմությունը, կամ ինչպես թանձրամած տեղատարափ հարձակվեցին ամբոխի վրա, սակայն քուրմերին առհասարակ տանջելով—խոշտանգելով մահվան դուռը հասցրին[ք]: Այստեղ սուրբ Գրիգորը մոտ գնալով բժշկեց նրանց, ապա հրամայեց կործանել Գիսանէ կուռքին, որովհետև պղնձից էր և ուներ տասներկու կանգուն երկարություն և երկու կանգուն ու մեկ թիզ լայնություն: Բայց երբ կործանումները ներս մտան, տեղի սպասավորները ողբաձայն աղաղակներով նրանց վրա հարձակվեցին՝ գոչերով.— Նախ մենք կմեռնենք, ապա նոր միայն մեր այս մեծ աստվածը:

Իսկ զորքերն իրենց մեջ առնելով սպանեցին նրանցից վեց մարդ, ապա նոր կարողացան խորտակել այդ կորստյան բույնը: Բայց դևերը գոչում էին.— Թեպետ և դուք մեզ հալածում էք այստեղից, սակայն ով որ հանդգնի ապրել այստեղ, նա երբեք հանգիստ չի գտնի, որովհետև ինչպես որ քաղաքի դռներից մեծաքանակ զորք կարող է ներս մտնել, նույնպես և այստեղ դևերի մուտքն է: Եվ մանավանդ անչափ շատ են Գիսանէի կռատան դևերը, որքան որ սանդարամետի անդնդոց: Սակայն անհավատալի ու անմիտ է նրանց սպառնալիքը:

Երբ զորքերն ավարտեցին կուռքերի կործանումը, սբ. Գրիգորը ձեռնամուխ եղավ եկեղեցու հիմնադրմանը: Բայց որովհետև պատրաստի շինանյութ չկար, վերցնում էին անտաշ ու տձև քարերը և կուռքերի բնակավայրում կիր գտնելով եկեղեցու հիմքը դրեցին հենց այնտեղ, որտեղ Դեմետրի կռատունն էր [հիմնված] եղել:

* Իմա՝ բարձրություն (Օ. Թ.):

Տասներկու օր շարունակ այնտեղ ջանք թափեց, կառուցեց և ցանկանում էր սր. Կարապետի բոլոր նշխարները այնտեղ հաստատել, սակայն տերն ինքը այդ բանը [նրան] թույլ չտվեց, ուստի ավելի հասարակները վերցրեց և կավաշեն տապանը դրեց, քանզի հողեղեն էր և ո՛չ ոսկեղեն: Դրա համար էլ սովորություն չէ մեռած մարդկանց ոսկորները ոսկով պատել: Եվ այդ նույն տապանը տեղավորելով նույնատիպ մի պղնձյա տապանում՝ այնտեղ դրեց նաև մի թանկագին լուսափայլ ակ[ն], որը Կեսարիայից էր բերել... և անունը Ղիզոն էր³⁸: Իսկ այդ բոլորը նա կատարեց ոչ թե ուրիշների ներկայությամբ, այլ գաղտնաբար: Ես և Աղբիանոս եպիսկոպոսը վերցրինք բրիչը, ծածուկ երկու մարդահասակ փոս փորեցինք, այնտեղ տեղավորեցինք սր. Կարապետի նշխարները և փոսը խճաքարերով լցրինք: Իսկ ինչ որ այնտեղ դրինք հետևյալն էր. ուսագլուխը մինչև արմունկը, ձախ թևը թիկունքի հետ միասին, աջակողմյան ազդրի ոսկորը և մարմնի այլ և այլ մասերի մանր ոսկորները: Նաև Աթանագինեսինը՝ գլուխն ու աջ ձեռքը մինչև գոտին, կտրելով ամփոփեցինք այնտեղ, և կա նույնությամբ կավաշեն տապանում ամփոփված: Այդ մասին, եթե ուզում եք ստույգն իմանալ, հարցրեք Իսիդոն* ասորի թարգմանչից, և նա ձեզ կասի:

Այն, որ Կարապետինն է՝ Արշակունիների³⁹ դռան անկյունում է՝ նրանից մեկ թզաչափ հեռու, և գետնից էլ կես թիզ բարձրությամբ կտեսնեք նշանացույցը: Նույնպես և դրեց սր. Գրիգորը պղնձյա տախտակի վրա և դրեց այնտեղ բեմի վրա, թե որևէ կին արարած չպիտի համարձակվի այս եկեղեցու շեմից ներս մտնել** , որպեսզի չլինի թե տրորի պատվական նշխարները: Տիրոջ անհաշտ թշնամությունը թող լինի նրանց հանդեպ, ովքեր այնտեղ մտնեն կամ նույնիսկ նրա վրա նայեն: Տախտակի վրա այս գրածը Պիսիդոնն էլ նույնիսկ կարդացել է: Իսկ Աթանագինես[ս]ինը սեմի հենց ձախակողմում է և այդպես աներևույթ կան պահված: Բայց եթե որևէ մեկը կամենա գտնել՝ չի կարող, թեկուզ քառասուն կանգուն էլ փորի, որովհետև այդպես եղավ իրերի պատճառը, [ինչպես որ ասացինք]: Երբ նշխարներն իրենց տեղը հաստատեցինք ու ծածկեցինք, այդ ժամանակ սր. Գրիգորը, մեզ հետ միասին, երեք անգամ ծունր դնելով, իր ձեռքերը դեպի արևելք տարածեց և այսպես խոսեց.

* Պետք է լինի Պիսիդոն, ինչպես ունեն վենետիկյան հրատարակությունները (Օ. Թ.):

** Այդ մասին տե՛ս N 53 բացատրությունը:

— Աստված աստվածոց և տեր տերանց, որ կատարում էս քո անունով երկյուղածների կամքը և անտես չես առնում նրանց աղաչանքը, որոնք քեզ են դիմում: Դու, տե՛ր, որ խնամքով պահեցիր այս և մինչև այստեղ բերիր ու հանգչել տվիր, հովանի արա աջդ այս տապանների վրա և սրանց ոսկորները կնքիր քո անխաթար զորությամբ, որպեսզի ոչ մեկը չհամարձակվի սրանք հանել այստեղից, մինչև հավուր դատաստանի և սրանց ու բոլոր սրբերի հարության օրը: Իսկ եթե սուրբ այրերից որևէ մեկը կջանա աղոթքներով ու ջերմեռանդությամբ հանել դրանք, աղաչում եմ՝ մի՛ լսիր և հայտնի մի՛ անիր: Այլև նրանք, որ հույսով ու հավատով կգան եկեղեցու դուռը բժշկվելու, սուրբ Կարապետի օգնությամբ բժշկիր նրանց: Իսկ եթե կցանկանան ոմանք իրենց ցավն իրենք կրել, այդպիսիները տանջվելով մարմնով՝ հոգով կապրեն հանդերձյալների մեջ: Ապա՝ սրան ծառայող սպասավորաց դասը պահպանի՛ր, որ զգուշավորությամբ ծառայեն քեզ, քանզի դու զորավոր էս ամենայնի և քեզ փառք հավիտյանս:

Այս ամենը երբ խոսում էր, այնժամ լավեց ձայն երկնքից, որն ասում էր.

— Թող լինի այնպես, ինչպես դու ես ցանկանում, և ոչ ոք թող չիմանա դրանց դուրս բերելու գաղտնիքը. և ովքեր ծառայեն ինձ այս նույն տեղում սուրբ և առաքինի վարքով, թող այդպիսիները մասնակից լինեն այդ [ասածը] բարիքներին: Եվ գետինը շարժվելով տեղը լցվեց [ծածկվեց]:

Իսկ հաջորդ օրը՝ վաղ առավոտյան Սյունյաց իշխանի մոտ բերին քուրմերից մեկին և նրան աղաչում էին՝ ցույց տալ [թաքցրած] գանձերի տեղը, ինչպես նաև գետնափոր բնակարանի դռները: Բայց չասաց և [գերադասեց] նույն կախաղանի վրա մեռնել: Եվ ոչ մի կերպ հնար չեղավ գտնել [թաքցրածը]. թեպետ կարծում էին, թե եկեղեցու հիմքի տակը լինի ուր Դեմետրի մեհյանն էր [եղել]: Քանզի եկեղեցու հիմքը դրված է ճիշտ նույն տեղում, նույն չափով՝ լայնությամբ և երկարությամբ, միայն այն տարբերությամբ, որ նրանց աղոթարանը (երկրպագելու կողմը) դեպի արևմուտք էր: Գիսանեի տաճարը, որ հորդաբուխ աղբյուրի արևելյան կողմում էր [գտնվում], երկու քայլաչափ հեռավորությամբ միայն, նույնպես քարուքանդ արին, ստուգեցին, բայց դարձյալ չգտան:

Արդ, երբ լրացավ նրանց՝ այստեղ գտնվելու իններորդ օրը, Սյունյաց իշխանը գնաց հասավ Կուառու ավանը և գյուղում եղած զորքին համոզեց գալ մկրտվելու, և նրանք էլ հանձն առան գալ նրա հետ: Այդ ժամանակ սբ. Գրիգորը առնելով նրանց իջեցրեց Այծսանա ձորը և մկրտեց. այդ տեղը [գտնվում է] Կարճկոնքի դիմացը՝ Աստղունք բերդի արևելյան կողմում, որտեղ որ քրիստոսագարդ օժմամբ Գրիգորը մկրտեց նրանց և սուրբ Երրորդությանը հավատացողներ դարձրեց: Այդ նույն ժամանակ տերը

հրեղեն սյան տեսքով մեծ լույս իջեցրեց մկրտվածների վրա, որը ամբողջ երեք ժամ կանգնած մնաց այդ սխրալի քահանայագործության ընթացքում, ապա աներևույթ եղավ և ծածկվեց տեսողությունից:

Այնտեղ մկրտվածների թիվը շուրջ հինգ հազար էր: Այնուհետև դուրս բերելով նրանց տեղավորեց տերունական տաճարի կալվածքում: Եվ սբ. Կարապետի տոնը կարգադրեց կատարել միշտ Նավասարդ ամսի 1-ին: Ապա տալով նրանց քահանաների ձեռքը՝ հրամայեց տանել գյուղը, իսկ նշխարների թաղված տեղում հրամայեց խաչ կանգնեցնել և կանանց այնտեղ մկրտել: Երբ այս բոլորը ավարտեցին, սբ. Գրիգորը հավաքել սվեց քուրմերի և կռատան պաշտոնյաների բոլոր մանուկներին և աղաչում էր դառնալ դեպի աստվածային հավատքը: Սակայն նրանք հանձն չառան կատարել, այլ դիմելով իշխաններին ասացին.

– Լավ իմացե՛ք և [լավ հիշեցե՛ք], որ եթե կենդանի մնանք՝ փոխարենը կհատուցենք ձեզ, իսկ եթե մեռնենք՝ ապա աստվածները մեր փոխարեն կհատուցեն:

Այս խոսքերը լսելով Անգեղ տան իշխանը հրամայեց խուզել նրանց մազերը և տանել Փայտակարան քաղաքի բանտատունը՝ չորս հարյուր երեսունութ մարդ: Բայց ամենազարմանալին նրանց կերպարանքն էր, քանզի բոլորն էլ սևամորթ էին, գիսախոիվ և զազրատեսիլ, որովհետև ծագումով հնդիկներ էին⁴⁰: Դրա պատճառն այն էր, որ այստեղ գտնված կուռքերն էլ՝ Դեմետրը և Գիսանեն, հնդիկ իշխաններ էին, հարազատ եղբայրներ*: Սրանք փախչելով հնդկաց թագավորից՝ հալածական եկան մեր աշխարհը: Երբ եկան հայոց Վաղարշակ թագավորի մոտ, սա Տարոնի երկիրը հանձնեց նրանց տիրապետելու. քաղաքն էլ նրանք կառուցեցին և անունը դրին Վիշապ. հենց նրանք էլ գալով Աշտիշատ՝ հիմնադրեցին–կանգնեցրին այն նույն բազիլիկները, որ Հնդկաստանում էին պաշտում: Ապա՝ տասնհինգ տարի անց թագավորը սպանեց երկուսին էլ և երկիրը հանձնեց նրանց որդիների՝ Կուառի, Մեղտեսի և Հոռիի իշխանությանը: Այնուհետև Կուառը կառուցեց իր ավանը և անվանեց այն Կուառս. Մեղտեսը այնտեղի դաշտավայրում կառուցեց մի ավան և կոչեց Մեղտի: Իսկ կրտսերը անցավ գնաց Պալունյաց գավառը, սա էլ այնտեղ կառուցեց իր ավանը և կոչեց այն Հոռեանք: Մի ժամանակ անց երեք եղբայրները խորհրդակցեցին և բարձրացան Քարքե լեռան վրա, տեսան որ ընդարձակածավալ որսատեղ էր, զովասուն, ուներ խոտի և փայտի առատ պաշարներ: Այն դարձրին իրենց համար դաստակերտ և կանգնեցրին այնտեղ երկու կուռքերին, դրանցից մեկին անվանեցին Գիսանե, իսկ մյուսին՝ Դեմետր և նրանց համար սպասավորության դրին իրենց տոհմը՝ սերնդից–սերունդ:

Եվ քանզի Գիսանեն գիսավոր էր, ուստի նրա պաշտոնյաներն էլ գես ունեին [ծամ էին պահում], որը և [Գրիգորը] հրամայեց կտրել: Եվ քանի որ նրանց սերունդն էլ, երբ քրիստոնյա դարձան, կատարյալ չէին իրենց հավատի մեջ, բայց չէին համարձակվում իրենց հայենի կրոնը բացահայտ պաշտել [և իրենց կռապաշտ լինելը ի հայտ բերել], ուստի խաբեությամբ այդ բանը հնարեցին՝ ծամ էին պահում մարդկանց գլխներին, որպեսզի այդ տեսնելով հիշեն իրենց նախկին պիղծ գործերը: Դրա համար ես աղաչում եմ ձեզ զգույշ կացե՛ք, չլինի թե նույն բաները ձեր երկրում էլ արմատ գցեն ու [բույն դնեն]:

* Այս մասին մանրամասները տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 298 և հետևյալները:

Բայց մենք դառնանք նորից նախկին դեպքերին:

Երբ սուրբ Գրիգորը հիմնադրեց եկեղեցին և նշխարները ամփոփեց այնտեղ, Գիսանե կուռքի գտնված տեղն էլ Տերունական խաչի նշանը կանգնեցրեց, ապա Անտոնին և Կրոնիդեսին թողեց այնտեղ իբրև եկեղեցու սպասավորներ: Իսկ Եպիփանին իր ձեռքով բոլոր վանքերի վանահայր կարգեց և թողեց այնտեղ քառասուններեք կրոնավորների, որպեսզի տեղի բնակչությանը սպասավորեն: Տասներկու դաստակերտ էլ հատկացրեց նրանց. դրանք են Կուառսը, Մեղտին, Բրեխը, Տումբը, Խորնին, Կեղքը, Բագուն և այլն, որոնք մեծամեծ և բազմամարդ ավաններ էին, ինչպես որ կա գրով հիշատակված Մամիկոնյան իշխանների մատյանում: Կուառսն ունի երեք հազար և տասներկու երդահամար*, հազար երեսուն հեծյալ և երկու հազար երկու հարյուր հետևակ: Մեղտին ունի երկու հազար յոթ հարյուր ծուխ, ութ հարյուր հեծյալ և հազար երեսուն հետևակ: Տումբը ինն հարյուր ծուխ և չորս հարյուր հեծյալ: Խորնին ունի հազար ինը հարյուր վեց ծուխ, յոթ հարյուր հեծյալ և հազար յոթ հետևակ: Իսկ Բրեխն ունի երեք հազար երկու հարյուր ծուխ, երկու հազար քառասուն հեծյալ, ութ հարյուր քառասուն աղեղնավոր հետևակ, հազար ութանասուն տեգավոր և երկու հարյուր ութանասուն պարսավոր:

Ահա այս ավանագյուղերն էին, որ ի սկզբանե կուռքերին ծառայելու համար էին տրված, և իշխանները դարձյալ հատկացրին եկեղեցու տնօրինությանը՝ երեսուն տարով: Այս այսպես հաստատված է սբ. Գրիգորի կողմից:

Ապա, տասներկու օրից հետո գնացինք իջանք Մեղտի գյուղաքաղաքը և գիշերեցինք այնտեղ: Հանկարծ կես գիշերին մի մարդ եկավ և պատմեց, թե հյուսիսային կողմից մարդիկ են գալիս մեզ վրա, իսկ մենք վեր կացանք և ցանկանում էինք անցնել գետի մյուս կողմում գտնվող Հովանս (Հովեանս)

ամբողջը: Մակայն իշխանները գնացին մինչև քաղաքի դարպասը և տեղեկացան, որ ոչինչ էլ չկա: Ապա ետ եկան մեզ ընդառաջ և Արածանի գետի ափից մեզ ետ դարձրին: Նրանցից ոմանք առաջ գնալով մտան քաղաքը, իսկ ոմանք էլ մեզ հետ մնացին: Երբ երկու–երեք ասպարեզ հեռացանք գետից ու մոտեցանք մի փոքրիկ ձորակի և ցանկանում էինք անցնել գնալ մեհյանի տեղը, որովհետև որոշված էր այնտեղ ամփոփել [հաստատել] նշխարները, կառքերին լծված ջորիները չկարողացան անցնել գետի այն կողմը: Այդ տիրոջ հրեշտակը արգելեց սբ. Գրիգորին՝ ասելով,

— Տիրոջ համար հաճելի եղավ սուրբերիդ բնակությունն այստեղ հաստատել, որպեսզի այն հեռագույն տեղերին ապացուցեք աստվածային հրաշագործության գորությունը: Ուստի հենց այստեղ էլ ձեռնարկեցինք եկեղեցու շինարարությանը: Նույն ձևով էլ կարգավորեցինք նշխարների հանգստարանը, դրեցինք մի մարդահասակ քարե տապանում, իսկ երկու վկաներինը դրեցինք եկեղեցու աջակողմյան դռան մոտ: Բայց մյուս լուսեղեն ակը [սբ. Գրիգորը] դրեց նույն տապանի վրա, որպեսզի միշտ լուսավորեր նրան իրենից ճառագող լույսով:

* Երդահամար կամ ծուխ ասելով այստեղ պետք է հասկանալ ամենայն հավանականությամբ անձ, շունչ, որ նույնպես շատ մեծ չափազանցություն է, և որը սովորական մի բան է մեր այս հեղինակի համար (Մ.Թ.):

Ահա սրանք էր, որ ամփոփեցինք այնտեղ, Աթանագինեսինը ամբողջությամբ, Կարապետինը ձախակողմյան երկու ազդրերը, երկու սրունքներն ու ողնաշարի ոսկորների մի մասը: Մնացած մասերը երկու ոտները, ահյակ բուրթը և աջ ձեռքը մինչև արմուները Կեսարիայումն էին վերցրել որպես իրենց բաժինը:

Արդ, երբ նշխարները դրեցինք-ամփոփեցինք տապանի ներսում՝ նույնչափ խորությամբ, որքան Իննակնյանն էր, նույն ձևով մեզ հետ միասին ծունկի գալով սբ. Գրիգորը նույն աղոթքը ուղղեց առ աստված, թե ոչ մեկը չհանդգնի հանել դրանք: Այստեղ էլ երկնքից նույն ձայնը լսվեց, որ ասում էր,— Ինչ որ խնդրում ես՝ կլինի, և ոչ ոք չի լինի, որ կարողանա հանել դրանք, եթե նույնիսկ գտնի էլ դրանց տեղը:— Այսպես խոսեց, և իսկույն [մի հանգստավետ] խաղաղություն պատեց մեզ բոլորիս, ինքն էլ աներևույթ եղավ բևեռների [գամերի] նշաններով հանդերձ և անտեսանելի՝ բոլոր տեսնել փափագողներին⁴¹: Այս է, ահա, Արձանում տեղի ունեցած առաջին պատերազմի պատմությունը: Իսկ դրանից հետո ինչ բաներ որ տեղի ունեցան, թողնում ենք ուրիշ պատմագիրներին, քանզի նրանք ժամանակագիրներ են թագավորաց⁴²: Մինչդեռ մեր պատմությունը դառնում

Է նորից դեպի Տարոնում [կատարվածները], որոնց մասին ոչ մի տեղ գրված չկա:

ԱՐՁԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ⁴³

Հենց այդ ժամանակ էր⁴⁴, որ Տրդատ թագավորին լուր հասավ, թե Կոստանդիանոս կայսրը քրիստոնյա մկրտվեց, դադարեցրեց հալածանքը եկեղեցիների նկատմամբ իմաստությամբ կառավարելով իր երկիրը: Ուստի և իրար մեջ խորհուրդ արին [Տրդատն ու Գրիգորը]՝ խաղաղության ու բարեկամության դաշինք կնքելու նպատակով կայսեր դուռը գնալ:

Արդ, մինչ Տրդատն ու սբ. Գրիգորը պատրաստվում էին անցնել գնալ Կոստանդիանոս թագավորի մոտ, եկան հասան Ապահունյաց գավառի Մանձկերտ (Մանազկերտ) քաղաքացուրդը: [Այդ ժամանակ] հյուսիսցիների արքան գորք հավաքեց, եկավ վրաց իշխանի վրա. նրան փախստական արեցին, բերին մինչև Կարին քաղաքը և ամբողջ երկիրը ավերելով քառասուն և ութ հազար հոգի գերի տարան: Ուստի երբ վրաց իշխանի պատգամաբերը հասավ Տրդատ թագավորի մոտ և օգնական գորք խնդրեց, թագավորը երեսուն հազար զինվոր տվեց Ապահունյաց իշխանի ձեռքը և ուղարկեց վրաց իշխանին օգնելու: Սրանք [մոտ] մեկ ամիս* գնացին, ապա նոր հասան, ուստի և գերյալներից միայն մի փոքր մասը կարողացան ետ դարձնել: Երեք իշխանների ձերբակալեցին և այնտեղ սահմանապահներ (ուղեկալներ) թողնելով իրենք վերադարձան թագավորի մոտ:

Բայց ես աղաչեցի սբ. Գրիգորին՝ թույլատրել գնալու իմ վանքը, որ սբ. Կարապետի անվամբ հիմնադրվեց, որին թագավորն իսկ անձամբ ցանկացավ գնալ տեսության, թե ինչպիսի տեղում է կառուցված: Եվ դուրս գալով զոհատեղերից, ուղղվեց դեպի լեռնակողմն ու եկավ բանակ դրեց Արձանի գլուխը, քանզի ընդարձակածավալ վայր էր: Իսկ երբ թագավորի հետ միասին եկանք Իննակնյան կողմերը, ցանկացանք տեսնել սուրբ Անտոնին և Կրոնիդեսին: Բայց պաշտոնյաներն ասացին, թե արդեն մեկ տարի է, ինչ նրանց չենք տեսել: Խիստ տրտմեց թագավորը, որովհետև վաղուց էր փափագում տեսնել նրանց: Այնժամ սբ. Գրիգորը Աղբիանոս եպիսկոպոսին երկու սարկավազների հետ միասին խնդրակ (նվիրակ, հետախույզ) ուղարկեց նրանց փնտրելու: Պատվեր տվեց նաև շատ զգույշ լինել, քանի որ վաղ առավոտյան նրանք (փախածները, թաքնվածները) դուրս են գալու անտառից՝ որևէ տեղ բլրի վրա: Դուք այնտեղ շատ զգուշությամբ թաքնվեք, որպեսզի չլինի թե ձեզ տեսնելով փախչեն: Սակայն չորս օր մնացին և չկարողացան գտնել, իսկ հինգերորդ օրվա լուսաբացին,

ահա, լսեցին նրանց սաղմոսերգության ձայնը, որ գալիս էր անտառի արևմտյան կողմից քաղցրահամ ու [բարեբուխ] աղբյուրներից: Եկան բարձրացան անտառի կողմի [արևահայաց] բլուրը, որտեղ Դեմետրի զոհարանն էր (արարոցը), որին այժմ էլ Արևի բլուր են կոչում, որովհետև հենց այնտեղ էին նրանց դարանափոր խուցերը: Բարձրանալով բլրի գագաթը սկսեցին սաղմոսերգել այսպես.

— Լսելի արա, Տե՛ր, առավոտից ողորմության ձայնը քո: Իսկ Աղբիանոսը դիմեց նրան (Անտոնին) ու ասաց.

— Թող քո բարի հոգին առաջնորդ լինի ինձ դեպի արդարության երկիրը: Այստեղ Անտոնը աղոթելով դարձավ Աղբիանոսին.

— Բարով եկար, ճանապարհորդ խաղաղության: Եվ նա ասաց.—
Բարությամբ գտա ձեզ, օթևաններ սուրբ հոգու և ճրագներ հուսո: Այլև ավետիս տամ ձեզ, որ սբ. Գրիգորն ու Տրդատ թագավորը ձեր կացարանն են եկել և ձեզ տեսնել են փափագում: Իսկ նրանք պատասխանեցին.

— Եվ ձեզ ավետի՛ս, չար [սատանան] կործանվեց և Աստված այսօր դարձյալ խնդությամբ լցրեց բոլոր արարածների սրտերը սուրբ հոգու գալստյամբ այստեղ: Ոստի և այդ բլուրն էլ կոչվեց Ավետյաց բլուր: Ապա Աղբիանոսը երկու սարկավագներին ավետաբեր ուղարկեց, և մենք ևս այդ լսելովշատ ուրախացանք: Դարձյալ նույն սարկավագներին իբրև ավետաբեր ուղարկեցինք Արձանի ստորոտը [Տրդատին և մյուսներին] ավետիս տալու, սրանք նույնպես՝ մեծամեծ իշխանների հետ միասին, անհուն խնդությամբ լցված, եկան հասան վանքը: Իսկ այն տեղը, ուր ավետիսը տվեցին, հրամայեց վեմեր հավաքել [կուտակել], ուստի և կոչվում է Ավետյաց խաչ: Դրանից հետո սբ. Գրիգորը առավ իր հետ սպասավորների դասը և Տերունական խաչի նշանը՝ քահանաներով ու անուշաբույր խնկարկությամբ և առաջ շարժվեց, պաշտոնյաների ուրախաձայն աղաղակները անտառն էին թնդացնում: Իսկ երբ մոտեցանք այդ բլրին, նրանք ընդառաջ ելան մեզ, միասին բարձրացանք բլրի գագաթն ու սկսեցինք աղոթել: Ապա [նրանց] ողջունելուց հետո սբ. Գրիգորը այսպես ասաց,— Բարով գտանք ձեզ, թող խաղաղության այգաբաց լինի: Իսկ նրանք պատասխանեցին — Բարով եկար, արուսյակդ (լուսո աստղ) արդարության, որ ամբողջ տիեզերքն էս լուսավորում, անապական մշակ [անգիղջ], երկնից բարձր աշտարակ: Եվ նրանց հետ երկար ողջագուրվելուց հետո, բարձրացանք դեպի եկեղեցին, քանի որ բլուրն այդտեղից այնքան էլ հեռու չէր, այլ փոքր-ինչ դեպի հյուսիս ընկած բացատում էր, որը նայում է դեպի արևելք՝ մի զովասուն, բարձրադիր և գեղահայաց տեղ: Իսկ երբ ներկայացրինք նրանց թագավորին, երկար ժամանակ արտասվում էր թագավորը և նրանցից ապաշխարություն

հայցում (օրհնություն խնդրում): Եվ մոտենալով համբուրեց նրանց ու նստեց վկայարանի առջև, իսկ նրանք բազմալեզու վարդապետությամբ խոսում էին և ուսուցանում իրենց [պաշտած] կրոնի սրբությունները: Թագավորը տասննհինգ օր այնտեղ մնաց, այնուհետև այն նույն տեղում, ուր առաջ Գիսանեի տաճարն էր՝ բուժիչ ջուր [ունեցող] աղբյուրի առջև, կանգնեցրին Տերունական խաչի քարակոփ ու մեծադիր նշանը: Եվ բազմամբոխ ժողովրդով ցնծության մեծ տոն կատարեցին, որոնք տարբեր կողմերից գալով–հավաքվելով՝ բոլորը հարյուր հազար չորս հարյուր հիսուն հոգի եղան, չհաշված թագավորի հետ եղած զորքն ու սբ. Գրիգորի ծառաներին, թագավորը հրամայեց համրել բոլորին և խաչի հենց տակը գրել ու թողնել հիշատակ անցնող և գալիք սերունդներին:

* Բնագրում՝ «...Ամսաւրեայ ժամանակս յամեցին» (Ծ. Թ.):

Իսկ երբ օրվա բոլոր արարողություններն ավարտվեցին, եկան թագավորին ներկայացան Վրաստանում եղած զորքերը: Երեք իշխաններին և չորս հարյուր հոգի էլ [գերված] ընտիր մարդկանց բերին ներկայացրին թագավորին, որը տեսնելով՝ թագավորը չափազանց ուրախացավ և իր գոհությունը հայտնեց Աստծուն, որ թշնամիներին իր ձեռքը մատնեց, ապա առավ նրանց և ուղարկեց Ողական ամրոցը: Իսկ իրենք առաջ շարժվելով՝ բազում օրեր գնացին, մինչև որ հասան Հոռոմ քաղաքը և բավական երկար այնտեղ մնալուց հետո մեծաշուք պատվով ետ վերադարձան: Ցնծագին ուրախությամբ եկան անցան Եկեղյաց գավառը, այստեղից էլ երեք օր հետո դուրս եկան և եկան հասան Պալունյաց աշխարհը: Երբ հասան Կուառս գյուղը, որովհետև խիստ հոգնաբեկ էին, մեկ օր հանգիստ առան:

Արդ, երբ իշխանները Վրաստան գնացին և գերիներին ետ դարձրին, Աղձնիքի իշխանին, որին Դրով էին ասում⁴⁵, այնտեղ սահմանապահ թողեցին: Իսկ սա վաթսուն հազար դահեկան* կաշառք վերցնելով հյուսիսցիների իշխանից, սահմանը [անպաշտպան] թողեց և գնաց իր աշխարհը: Եվ դավաճանական այս ամբողջ գործը թագավորին բռնելու [ձերբակալելու] համար էր անում, այն էլ այնպես հմտությամբ և զգուշավոր կերպով [եկավ հյուսիսցիների իշխանը], որ թագավորին նույնիսկ թակարդը զցեց: Թագավորի ձեռքի տակ այդ ժամանակ ընդամենը երեսուն հազար (ԼՌ) զինվոր էր մնացել, մնացած բոլորը անցել գնացել էին Մուշ ավանը: Եվ ահա, գիշերվա կեսին մենք [այն] սուրբ Խաչի առջև, որը սբ. Գրիգորի կարգադրությամբ Սյունյաց իշխանը կանգնեցրեց, սովորական ապաշխարությամբ [աղոթքով] էինք զբաղված: Որովհետև երբ Տրդատը Իննակնյան խաչը կանգնեցրեց, իսկ Անգեղ տան իշխանը՝ Հոռենից խաչը, նույն ժամանակ Սյունյաց իշխանն էլ Կուառսինը կանգնեցրեց, և սբ.

Գրիգորն էլ այնտեղ գալով խաչերը օրհնեց, ապա երկու եկեղեցիները հիմնադրել տվեց: Ահա, հենց նույն ավուր գիշերվա պաշտամունքի ժամին, մինչև մենք Երեք մանկանց օրհներգությունն էինք անում և թագավորն էլ գալով մեզ մոտ իշխանների հետ միասին, նույն աղոթքն էին անում, և ոչնչից կասկած չունեինք, հակարժակի մեզ վրա եկան հասան, ինչպես ամպերի ահեղաձայն որոտը, որ [երկիրն է] դորդացնում, քանզի գյուղի առաջակողմը հետիոտներն էին շրջափակել, հետնակողմն էլ հեծյալներն էին պաշարել: Ապա սկսեցին պատերազմական փողերը հնչեցնել. շուրջ բոլորը սաստիկ որոտում էր, և [ամեն կողմից] ձիերի վրնջունն էր լսվում:

* Ամենայն հավանականությամբ պետք է հասկանալ 600 (ԿՃ — փոխանակ ԿՌ—ի) դահեկան, կամ մեր հեղինակին հատուկ չափազանցություններից է:

Այնժամ մեր իշխանները նույնպես պատրաստվեցին պատերազմի [դուրս գալ] նրանց դեմ, որովհետև լուսինը երկնականարի մեջտեղում էր: Թագավորը, սակայն, արգելեց պատերազմի դուրս գալ ասելով՝ հիմա գիշեր է, և մենք թշնամիների քանակը չգիտենք: Իսկ եթե իմաստությամբ եք ուզում գործել, ապա վեց հազար (ՁՌ) հոգի թող բարձրանան Արձանի գլուխն ու այգեստաններում թաքնվեն մինչև առավոտ, իսկ չորս հազար (ԴՌ) էլ թող Հաշտենից կողմը պահեն, չորս հազարն (ԴՌ) էլ նրանց մեջտեղը անցնելով, այգեստաններով թող գնան մինչև բարձրադիր տեղերը և ուշադրությունը մեր կողմը պահեն: Բայց շատ զգույշ եղեք, որ չլինի թե ձեզ նկատեն և խորամանկությամբ փախչելով հանկարծակի ետ դառնան շրջապատվեք ու խիստ ծանր վտանգի մեջ ընկնեք: Այդպես բաժանելով զորքերին ուղարկեց, ինչպես որ նախատեսել էր: Իսկ ինքը՝ թագավորն ու Գրիգորը մեզ հետ միասին այնտեղի փոքրիկ ամրոցը մտնելով աղոթել սկսեցինք:

[Այդ ժամանակ] այուների զինվորներից մեկը հյուսիսցիների զինվորներից մի պատանու ձերբակալելով բերեց թագավորի մոտ: Եվ երբ տեղեկացավ [թագավորը], թե այդ բոլորը իր իշխանների կողմից է եղել, (այսինքն դավաճանությունը), և հյուսիսականների թագավորն էլ Գեղոռեհոնն է ու հենց իրեն ձերբակալելու համար է եկել հիսունութ հազար (Տ և ԸՌ) զորքով, հրաման տվեց իր զորքին կենաց ու մահվան պատերազմի նախապատրաստվել:

Իսկ երբ լույսը բացվեց, զորքերը թագավորի հրամանին կազմ ու պատրաստ կանգնեցին⁴⁶, որպեսզի Արձան [լեռը] բարձրանան: Բայց հյուսիսի թագավորը իր զորքին հրամայեց նրանց առաջն առնել: Վեց հազար (ՁՌ) սպառազեն մարդկանցով [նա] ցանկանում էր արգելք հանդիսանալ

թագավորին, և նրանք չկարողացան առաջանալ մինչև Արձանի գլուխը ու շատ ժամեր այդպես կաշկանդված մնացին:

Այս բանը տեսնելով սուրբ Գրիգորը արտասուք հեղելով ասաց.—
Հովհաննես Մկրտիչ Կարապետ Քրիստոսի, մի՞ թե չես տեսնում դրանց արածը: Օգնության հասի՛ր և նշանավոր արա այս օրը մեր ազգի համար: Ապա վերցնելով սուրբ առաքյալների նշխարները կնքեց [դրանք] իր մատանիով: Եվ մի փոքր անց [գերբնական] ուժ ստանալով՝ Տրդատը դյուցազնաբար ձայն տվեց և օգնության կանչելով սուրբ Կարապետին, ձեռքեց առաջապահ զորագունդը և անցավ բլրի գագաթը: Իսկ նրանք, որ գիշերը թաքնվել էին, հարձակվեցին և նրանց զորքերին մեջտեղ առնելով կոտորեցին ու փախցնելով մինչև անտառի հարավային կողմը [հալածեցին]։
Ինչպես թակարդի մեջ բռնելով՝ անխնա կոտորեցին, ուստի այդ տեղն էլ անվանվեց Թակարթներ:

Իսկ հյուսիսցիների զորքերը հարմար միջոց գտնելով հարձակվեցին գյուղի վրա և մեզ ամրոցից էին ուզում վտարել: Այս բանը նկատելով այն չորս հազար (ԴԴ) հոգին, որ գյուղի վրա էին գնացել, հարվածեցին ու փախցրին նրանց զորքին դեպի գյուղամեջ, որտեղ նրանցից շատերի երիվարների գլուխները այգեգործները գլաջարդ (քարաջարդ) արին, հեծյալներից շատերն էլ վիմասպան եղան: Ապա մեր զորքերը նրանց ցրեցին այգիների մեջ և սկսեցին կոտորել, քչերը միայն ազատվեցին: Հազար և վեց (Ռ և Զ) մարդ այնտեղ սպանվեցին: Իսկ Թակարթներում հազար յոթ հարյուր (ՌԷԸ) մարդ ընկավ, որոնցից ութ հարյուր վեցը (ԸՃ և Զ) պարսավորները կոտորեցին, բոլորը միասին չորս հազար երկու հարյուր հիսուներկու (ԴՌ և Մ և ԾԲ) մարդ սպանվեցին:

Եվ ապա ետ դարձավ թագավորը այդ փոքրիկ կոտորածից, հնչեցրեց ազդարար փողերը և սպասեց մինչև զորքերը բոլոր հավաքվեցին մի տեղ: Երբ եկան հասան նշանակված վայրը, սուրբ Գրիգորին իջեցրին անտառում*, և երեք հազար մարդ շրջապատած՝ նրան էին պաշտպանում: Իսկ հյուսիսցիների արքան առնելով իր զորքը գնաց Հաշտենքի տափարակ կողմերը: Այնտեղից թուղթ ուղարկեց Տրդատին թե.— Եկ վաղը պատերազմենք (պետք է լինի՝ մենամարտենք) միմյանց դեմ. և դա թող լինի երկուսիս համար հավիտյանս անմոռաց օր (տեքստում՝ այսօր մեր մեջ թող լինի հավիտենական օր, էջ 133): Քանզի կամ ետ կտաս իմ բոլոր իշխաններին և նաև տասնհինգ տարվա հարկ կամ եթե ոչ, ապա քարուքանդ կանեմ երկիրդ ամբողջ սրով ու գերությամբ, որպեսզի ճանաչես, [հիշես] քո խոզային կերպարանքը, ինչպես որ եղար քո զորքերի առջև: Ահա, կարդա և ըստ այդմ էլ պատասխան տուր: [Տրդատը] կարդաց թուղթը, սակայն ոչինչ չպատասխանեց, այլ երեսուն հազար զորքով արշավեց գնաց նրա դեմ

պատերազմի, գնաց բանակ դրեց նրանց դեմ հանդիման՝ Հաշտենքը Մուշեղամարզ [գյուղում]: Իսկ վաղ առավոտյան սկսեցին ճակատ կազմել ու ռազմի փողերը հնչեցնել: Պատերազմական երկու թևերի պահապան կարգեց Բագրատունյաց իշխանին: Ջորքերի աջ թևը հանձնեց Սյունյաց իշխանին, իսկ ահյակը՝ Անգեղտան իշխանին, գահերեց իշխանն էլ իրեն թիկնապահ նշանակեց: Եվ այսպես երկուստեք ճակատ կազմեցին ու պատրաստվեցին մարտի: Իսկ երբ զորքերը բոլոր դեմ-դիմաց անցան [կանգնեցին], հյուսիսի իշխանը հոխորտանքով խոսել սկսեց և ասաց.

* Պետք է լինի անտառից, որտեղ պատսպարված էր նա (էջ 133...), ինչպես որ կա ձեռագրերի մեծ մասում (Վ. Վ.):

— Արքադ Հայոց, դե առաջ ե՛կ... Եվ միմյանց հասնելով սկսեցին ինչպես մուրճավոր քարհատներ, կամ ինչպես դարբնոցի կռանահարներ [մեկմեկու հարվածել]. մեկը վեր էր բարձրացնում, մյուսը վար իջեցնում: Որովհետև հյուսիսի արքան էլ զորավոր և ահարկու էր, ինչպես Տրդատը, ուստի երկար ժամանակ կոփեցին միմյանց և ոչինչ դուրս չեկավ: Արքան հյուսիսի, սակայն, սկսեց թուլանալ և հասկացավ, որ խիստ վտանգ է սպառնում իրեն: Եվ որովհետև ճոպանավոր էր, աճապարեց, նետեց պարանը և անցկացրեց Տրդատի պարանոցով ու աջակողմի թիկունքով, ապա արագորեն շուռ եկավ և ոլորեց պարանը, այնպես պիրկ ձգեց, որ Տրդատը չկարողացավ նույնիսկ իր ձեռքերը շարժել: Բայց Տրդատը մտրակեց իր երիվարին և այնքան մոտիկից հետապնդեց Գեդեռեհոնին, որ մինչև իսկ տասը քայլ իրենից առաջ չթողեց նրան: Եվ երբ հասավ, ձայն տվեց նրան ու ասաց.

— Կատաղի շուն, խառանվեցի՛ր քո ջղերից: Եվ այն կողմից աջ ձեռքը վեր բարձրացնելով՝ մեծ թափով սուրը իջեցրեց նրա ձախ ուսն ի վար, կտրեց անցավ մինչև գոտին, ու երիվարի ողնաշարն էլ՝ գլխի հետ միասին, երկու կես անելով երկիր տապալեց: Եվ խիստ զարմանալին էլ այն էր, որ գլուխը [Գեդեռեհոնի], աջ ձեռքն ու աջ ոտքը, նույնպես և ձիու ողնաշարը մեջտեղից կիսվելով միասին գետնին թավալվեցին:

Այս բանը տեսնելով Անգեղ տան իշխանը ձախ թևով շրջանցեց և վրա գալով ձայն տվեց.

— Իշխանդ Սյունյաց, այժամներիդ գունդը առաջ շարժիր, քանզի կործանվեցավ հոնը: Իսկ նա մեջտեղից վրա գալով հարեց [կիսեց] նրանց երկու մասի և անցնելով հյուսիսականների աջ թևագլուխը կանչեց.— Աստեղահաչ, առաջ անցիր, մենամարտենք: Բայց հյուսիսայինը հարձակվելով՝ կտրեց Սյունյաց իշխանի ձիու գլուխը: Սա վտանգն զգալով

փութապես խփեց սրով և կտրեց հյուսիսցիների իշխանի երիվարի ոտքը: Եվ երկուսն էլ գետին ընկնելով՝ բուռն թափով միմյանց վրա հարձակվեցին:

Այնժամ Սյունյաց իշխանի թիկնապահներից մեկը զինվորներից մեկին հրեց զցեց նծույզի վրայից և մատուցելով այն իր տիրոջը ասաց.– Հեծի՛ր, տեր: Սա անմիջապես թռավ ձիու մեջքին և ետ դառնալով կտրեց [հյուսիսցիների իշխանի] գլուխն ու զցեց իր մաղախը: Իսկ Անգեղ տան իշխանը, երբ տեսավ [ամբողջ] կատարվածը և [թշնամու] զորքերի փախուստը, շտապ ձեռնարկեց նրանց հետապնդելու, և ուժգին կերպով բախվեցին միմյանց: Որոնց և թագավորը նույնպես հետամուտ լինելով, մինչև արևամուտ, ում որ դիմադարձ գտան, բոլորին անխնա կոտորեցին: Ապա, որպես հանգստամետ վայր՝ օթևան գտան Հաշտենից գավառի միջով անցնող գետի ափին: Եվ երկուստեք բանակ դրեցին նրանք այն կողմից, սրանք էլ այս կողմից: Իսկ վաղ առավոտյան, երբ այգաբաց եղավ, հյուսիսցիները համախմբեցին իրենց մնացյալ զորքերին, հարձակվեցին հայոց զորքի վրա և սկսեցին կոտորել: Նույնիսկ այնքան հանդգնեցին [խրոխտացան], որ մինչև անգամ Ծոփաց իշխանին իրենց մեջ առնելով՝ բազում մարդկանցով շրջապատեցին: Եվ մինչդեռ խիստ նեղն ընկած աղաղակում էր. «Որտե՞ղ ես, իշխանդ Սյունյաց, հասիր ինձ օգնության», նա ական թոթափել հասավ [այնտեղ] ու հալածեց նրան շրջապատած զորքերին: Բայց տեսավ, որ չարաչար խոցոտել էին նրա մարմինը, վերցրին տարան իր բանակը, և այնտեղ էլ մեռավ:

Սակայն Գեղոռեհոնի զորապետը դարձյալ Տրդատ թագավորի դեմ եկավ, և բազում մեքենայություններով ու խորամանկորեն գործելով կարողացավ [Տրդատի] զորքի աջ թևը խիստ վնասել: Սա էլ զայրացած՝ ինչպես կատաղի և զազազած առյուծ, հարձակվեց նրա վրա և մեջտեղից երկու կես արեց: Ապա առաջ անցնելով փախուստի մատնեց նրանց և հալածեց մինչև Հարքի կողմերը: Նրանցից շատերին էլ հետապնդեցին մինչև Կարին քաղաքը: Իսկ երբ թագավորն ու իշխանները ետ դարձան դեպի Արձանը և իջան սուրբ Գրիգորի մոտ՝ սբ. Կարապետի գտնված տեղը, մեծապես գոհություն էին հայտնում Աստծուն, պատարագ էին մատուցում, անհամար սպիտակ անասուններ, նոխազներ ու գառներ [ոզջակեզ] մատաղ էին անում և աղքատներին բազում ողորմություն էին տալիս:

Երբ զորքերը բոլոր եկան հավաքվեցին, համբարեց և տեսավ, որ մեզանից սպանվել է հազար ութսուն մարդ, իսկ թշնամիներից՝ տասնհինգ հազար ինը հարյուր քառասուներկու մարդ:

Բայց թշնամիներից նրանք, որ փախստական գնացին մինչև Հարք, Հարքի իշխանը վեց տեղից հարձակվելով կոտորեց նրանցից ութ հազար հիսունվեց մարդ: Եվ Վրաստան էլ մտնելով՝ նրանք շատ տեղերում ջարդ կրեցին⁴⁷,

այնպես որ ուրբեր իրենց գավառը (իմա՝ աշխարհը — Վ. Վ.) հասան* ընդամենը վեց հազար էին, մինչդեռ երբ Տարոն մտան՝ հիսունութ հազար էին: Այս բոլորը տեղի ունեցան [Տրդատի և մյուսների] Հռոմից գալուց հետո, բայց գործվեցին Աղձնյաց նենգավոր իշխանի ձեռքով:

Ապա Իննակնյան սուրբ վայրերում երեք օր մնալուց հետո ելան բոլորը միաբան շարժվեցին գնացին դեպի Ապահունյա ց գավառը, իրենց հետ տանելով նաև Ողակյան ամրոցում գտնվող [գերի] իշխաններին: Եվ չորս հարյուր հոգին էլ արքունի դիվանում քանտարկել տվեց [Տրդատը]:

* Այսինքն՝ կենդանի մնացածները (Օ. Թ.):

Երբ եկանք հասանք առաջապահ զորքերին, որոնց նախօրոք էր ուղարկել, հրամայեց նրանց՝ բռնել Աղձնյայ իշխանին, բերել և ծայրատել (անդամահատել), որը սակայն սուրբ Գրիգորը թույլ չտվեց՝ պատուհասների պատճառով, որպեսզի տարածամ աղետներ տեղի չունենան: Բայց կարգադրեց զրկել իշխանական պատվից և արտաքսել Հայոց երկրից: Իսկ սրանց հաջորդող դեպքերի մասին, եթե որևէ մեկը իմանալ է ցանկանում, թող այլ պատգամագիրներին դիմի⁴⁸:

Արդ, այս ամենը, [որ պատմեցինք] մեզանից որպես [ձեր հարցումին] պատասխան կբավարարի ձեզ, իսկ եթե դուք կամիք գալ այս երկրում բնակվելու, իմացե՛ք. երկիրն այս բարեբեր է, օդն անուշաբույր, ջրերը առատահոս, դաշտավայրը ընդարձակ և շուրջ բոլորը լեռներով պարսպված, ամրոցներ բազում, երկիր՝ հոտավետ և մայրաքույս: Ինչպես որ մանանան, որին մենք գազպա ենք կոչում, երկնքից էր [երկրի] վրա իջնում, այստեղ էլ անտառների վրա է իջնում: Քանզի ձեր երկիրը խորշակահար է ու հացապակաս, իսկ սա ամենայն բարությանը լցված, առողջարար, իշխանները կրոնասեր են և սուրբ՝ չարիքների հանդեպ, աղքատասեր են և որբերի խնամակալ: Եվ աղոթքներով Ձեր թող տերը պահպանի մեր հավատը, և ձեզ մշտնջենավոր խաղաղություն՝ շնորհովն Հիսուս Քրիստոսի: Ողջ կենաք ի տեր այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

**ԹԵ ՈՎՔԵՐ ԵՂԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻ, ՈՐԸ ՆԱԵՎ
ԳԼԱԿԱ ՎԱՆՔ Է ԿՈՉՎՈՒՄ⁴⁹**

Ձենորը Գլակա վանքի վանահայր մնաց քսան տարի: Նրան հաջորդեց Եպիփանը՝ Անտոնի աշակերտը, երեսուն տարի: Սրա ժամանակ էր, որ սուրբ Գրիգորը եկավ Գլակա վանքը, բարձրացավ [ելավ] Ավետյաց կոչված

բլուրը՝ Անտոնի և Կրոնիդեսի մոտ և չորս ամիս մնաց այնտեղ: Այնուհետև անցավ գնաց Մանյա կոչվող անապատը, որտեղ յոթ ամիս⁵⁰ մնալուց հետո վախճանվեց ի կենաց՝ ի փառս Աստծո:

Ապա եկավ նրա աշակերտը՝ Ստեփաննոսը՝ տասնհինգ տարի: Սրա չորրորդ տարում վախճանվեց սուրբ Անտոնը. իսկ ուղիղ երկու ամիս հետո՝ նաև սուրբ Կրոնիդեսը, Իննակնյան վայրում մնալով քառասուն տարի*: Եվ թաղված է եկեղեցուց փոքր-ինչ հեռու, հարավային կողմում: Սա կառուցել տվեց եկեղեցի այնտեղ, ուր սուրբ Գրիգորը ամփոփեց նշխարները՝ Կուառսից այն կողմ, հորդաբուխ աղբյուրի կողքին, հաստատեց այնտեղ նաև վաթսուն կրոնավորների: Ապա գալիս են.

Եփրեմը՝ քսանութ տարի,
Հովհաննեսը՝ տասը տարի,
Մակարը՝ տասնութ տարի, որ սուրբ Սահակի ժամանակակիցն էր,
Կյուրեղը՝ քսաներկու տարի⁵¹,
Գրիգորը՝ վեց տարի,
Անդրեասը՝ տասնմեկ տարի,
Ներսեսը՝ յոթը տարի,
Հովհաննեսը՝ երկու տարի,
Բարդուղիմեոսը՝ երեք տարի:

Սահակը՝ յոթ տարի: Սա ժամանակակիցն էր հայոց Մովսես կաթողիկոսի, որ թվականությունը կարգեց, որովհետև բոլոր ազգերի տոմարներին քաջատեղյակ էր: Ապա Կոմիտասը՝ տասը տարի: Մյուս Բարդուղիմեոսը՝ ութը տարի: Սա մանուկ հասակից առաքինի վարք ունեցավ և սրբության պատճառով շատ սիրելի եղավ Մամիկոնյան Մուշեղ իշխանին: Նա բազում կրոնավորներ կարգեց Գլակա վանքում. և իրենով [միասին] եղան երեք հարյուր իննսունութ մարդ⁵²: Սրա ժամանակ հուսաց կողմից եկան չորս հոգի՝ սրբակրոն, ճգնակյաց և խոտաճարակ մարդիկ ու երկու տարի անապատում բնակվեցին: Եկան ևս երկու սուրբ այրեր և բնակություն հաստատեցին այնտեղ՝ ոմանք Իննակնյան վանքում, ոմանք էլ քարայրում, որը Խաչի թաքցրած տեղի հարավ-արևելյան կողմում է: Եվ այնտեղ մնացին երեսուն տարի:

Արդ, Մամիկոնյան տան իշխան Մուշեղի կենաց և Թողիկի հայրապետության օրերին Գլակա վանքում, սուրբ Կարապետի դռանը մի հրաշագործություն տեղի ունեցավ: Արծրունյաց

* Ավելի հավանական է կարծել «Խ» ամիս (Օ. Թ.):

Վարդպատրիկ անունով իշխանը, որը բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցեց, ուներ Մարիամ անունով մի բարեպաշտ կին: Եվ քանի որ ինքը Կեսարիա պիտի մեկներ, առավ կնոջը, տարավ իր հորենական տանը թողեց և ինքը գնաց: Իսկ նրա կինը, քանզի խիստ փափագ ուներ այն սրբերին տեսնելու, որոնք սբ. Կարապետի վանքում էին, օրերից մի օր վերցրեց փոքրիկ, ծծկեր մանկանը, որ յուր առաջնեկն էր, մեծագույն սիրով ու ջերմեռանդությամբ եկավ սուրբ Կարապետի դուռը, բազում աղաչանքներով խնդրում էր սպասավորներին, որպեսզի թույլ տան մտնի եկեղեցին⁵³: Սպասավորները, սակայն, արգելում էին նրան իր այդ փափագը կատարելու: Բայց վերցնում են մանկանը տիկնոջ գրկից և տանում են եկեղեցի, տիրոջ սուրբ սեղանի առջև երկրպագեցնում են նրան, ապա բերում տալիս են տիկնոջը: Իսկ նա առնելով մանկանը՝ սկսեց արտասվել և իր գլուխը կոծելով ասել,— «Վա՛յ ինձ, մեղավորիս, որ գրկված եմ աստվածային բարուց: Ողբացե՛ք ինձ, ամենայն կանայք, մասնակից եղե՛ք իմ արցունքներին ամենայն ձայնարկներ: Թող լեռներն ինձ ծածկեն և թող բլուրներն ինձ վրա ողորմյա ասեն, գազանները թող ավաղեն ինձ և թռչունները թող վշտակցեն ու խղճան ինձ: Թող հրեշտակները ապաշավեն իմ անձը և ինձ վրա թող դները հարձակվեն: Ողորմացե՛ք ինձ, սպասավորներդ սուրբ Կարապետի և թույլ տվեք ինձ տաճարի ներսը տանել»: Ապա դառնալով մանկանը ասում էր. «... Որոյակ, ինչո՞ւ բաժանվեցիր իմ գրկից, ինչպե՞ս չխղճացիր հարազատ մորդ: Մի՞թե ես չծնեցի ու սնեցի քեզ, իսկ դու ինձ մենակ թողեցիր»:

Այս բոլորն ասելով՝ տիկինը բազմաթիվ անուշահոտ յուղեր էր հանում տալիս սպասավորներին և ասում,— «Վերցրեք սրանք և թույլ տվեք ինձ ներս մտնել»:

Պատգամ էր հղում նաև տեր Թողիկին և խնդրում, որ վերցնի ուղարկած իրերն ու իրեն եկեղեցի ներս թողնի: Բայց նա պատասխանում է.— «Այսպիսի կարգադրություն չենք ստացել առաջիններից (նախորդներից) և ոչ էլ մենք կարող ենք այդ բանն անել: Արդ, եթե հանուն հավատի ես անում [այդ բոլորը] ապա այդչափ ջանք թափելդ էլ ընդունելի է: Ուստի չափից ավելին պահանջելով մի ձանձրացրու մեզ և գնա խաղաղությամբ»: Եվ նա ասում էր.

— Ո՛չ, այդպես չէ: Եթե ձեր իշխանության համար եք ասում, ես ձեզանից չեմ վախենում, իսկ եթե Կարապետի՝ մեր հանդեպ ունեցած թշնամանքի համար է, մի՞թե ինքն էլ հենց կնոջից չծնվեց: Մի՞թե տերն՝ ինքը կնոջից չծնվեց, և մարգարեներն ու առաքյալն նույնպես կնոջից չծնվեցին: Ահա, ես մտնում եմ, ով տե՛ր, և իբրև բարեխոս ինձ հետ քո մայրդ ունեմ: Մի՛ ուղիղ ինձ քո բարկության ցասումը և թող չլինեմ այս աշխարհից անարգվածների թվում:

Քանի որ ինքդ էլ կնոջ կաթով սնվեցիր, գոնե ինձ էլ տաճարդ մտնելու արժանի արա...

Եվ այս ասելով ներս մտավ տաճարի որմերը համբուրելով, ապա գնաց սուրբ սեղանի առջև ծունր դրեց և ասաց.

— Նայի՛ր, տե՛ր, խորտակված սրտին իմ և ողորմությունդ արա ինձ բազում վիրավորյալիս, քանզի ողորմությամբ հիշաչար չես լինի: Ուրեմն, թող հավիտյանս օրհնյալ լինի անունը քո...

Իսկ երբ դուրս եկավ եկեղեցուց, այնժամ զայրացան, բորբոքվեցին, տրտմեցին եկեղեցու սպասավորները կատարվածի համար, տիկնոջ համար կերակուր նույնիսկ չպատրաստեցին: Ինքը, սակայն, իր սպասավորներին կարգադրեց կրոնավորների համար ճաշ պատրաստել: Երեք հարյուր իննսուն և հինգ հոգի տիկնոջ պատրաստած սեղանին մասնակից եղան: Երբ ճաշը վերջացրին, տիկինը դառնալով նրանց ասաց.

— Ո՛վ սրբասեր եղբայրներ ու աստվածային պատվիրանները գործադրողներ, այսօր ցնծացե՛ք ինձ հետ միասին, քանզի տերն մեր ներեց ինձ և իմ սրտի փափագը կատարեց: Արդ, օրհնեցե՛ք ինձ և ճանապարհ դրեք խաղաղությամբ... Այնժամ եկեղեցապանն ու կրոնավորներից մին սեղանից վեր կացան, գնացին սուրբ Կարապետի դուռը և ծունր իջնելով ասացին.

— Ով տեր, դու կներե՞ս այն կնոջը, որ այդ բանն արեց, և բոլոր կանանցից միայն նա համարձակվեց քո տունը մուտք գործել: Ահա, ցույց տուր գորությանդ նշանը նրան, որպես ապացույց բոլոր ազգերին և խրատ բազմաց ամենայն:

Իսկ երբ կնոջը ճանապարհ դրին և իրենք ետ դարձան, տիկինը մոտեցավ մի փոքրիկ զառիվայրի, որը Սաղակի բարձունքին է, և ելավ բարձրացավ այնտեղ, նայեց դեպի փոքր ամրոցը և զարմանալի տեսիլք երևաց նրա աչքին, նետեց մանկանը դայակների մոտ ու գոչեց.

— Տեսնում եմ, ահա՛, այր մի գիսավոր եկեղեցուց դուրս եկավ և ամպերի մեջ որոտալով դեպի ինձ է գալիս: Տեսնում եմ նրա մոտ զենք [սուրսայր], արյամբ ներկված ու խնամքով թաքցրած: Բայց խոսքը դեռ բերանումն էր, հարվածեց [տեսիլքը] նրան և այնտեղ հոգին ավանդեց: Այս բանը տեսնելով ծառաները փութացին հայտնել եկեղեցու սպասավորներին, իսկ վանահայրը, երբ եկավ տեսավ, սաստիկ զայրացավ եկեղեցականի վրա և շատ տրտմեց ու շատ ժամեր արտասվում էր: Ապա սպասավորների հետ միասին վերցրին [տիկնոջ մարմինը], տարան՝ ուր իրենք էին, նրա համար

գերեզման պատրաստեցին և դրին մեջը: Այնուհետև քարե խաչ կանգնեցրին նրա վրա և գրեցին այսպես.

— Ով մարտնչել հանդգնի
Եկեղեցու դեմ Աստծո,
Սուրն այս խոցի թող նրան*...

Եվ այսպես դրված մինչև օրս էլ անջնջելի կա նույն տեղում: Իսկ մանկանք [վանահայրը] վերցրեց հանձնեց դայակներին, որ պահեցին մինչև արբունքի հասավ: Ապա վանքն առնելով ուսուցանեց և իր մահվանից առաջ նրան կարգեց նույն եկեղեցում վանահայր:

Բայց նրա հայրը՝ Արծրունյաց իշխանը, երբ Կեսարիայից եկավ և լսեց կնոջ մահը, շատ վշտացավ, սակայն [վանա]հայրը մխիթարեց նրան: Մտածեց [իշխանը] մի եկեղեցի կառուցել ուստի գնաց մարտիրոսաց վկայարանը, վանքի մատակարարի մոտ շինանյութ ձեռք բերելու համար: Եվ հենց այնտեղ էլ շինել տվեց մի հոյակապ ու վայելուչ եկեղեցի՝ իր կնոջ հիշատակի համար և անվանեց այն Աստվածածին: Չարդարել տվեց այն հրաշալի ապարանքներով և սուրբ Կարապետի Գլակա վանքը նույնպես զարդարեց: Մա նաև Կուառսն ու Պարեխը ետ վերադարձրեց սուրբ Կարապետին, որովհետև անորեն իշխաններից մեկը վերցրել էր երկուսն էլ ու նվիրել մի գուսանի: Կյուրեղ վանահայրը, սակայն, նգովեց նրան: Եվ ահա, կարճ ժամանակ անց իշխանը որսի է դուրս գալիս և ձիուց ընկնելով հոգին ավանդում է: Նրա որդին թեպետ ետ էր վերադարձրել ավանները, սակայն [նրանք] ետ չառանք մինչև որ ինքը՝ իշխանը տվեց: Ահա այս իշխանն էր, որ կշռեց քսաներկու հազար դահեկան⁵⁴, տարավ տվեց մյուս իշխանին, գնեց երկու ավաններն էլ և անխախտ վճռով նվիրեց սբ. Կարապետին: Նա սուրբ Կարապետին նվիրեց նաև երկու ավաններ իր տիրապետությունից՝ Արտամետը և Գոմսը:

* Որ ոք յանդգնեցի մարտնչել
Ընդ եկեղեցի Աստուծոյ
Այս սուր եղիցի ընդ մնա...

Այս նույն ժամանակներում սպանեցին պարսից Որմիզդ արքային, իսկ նրա որդի Ջամբ Խոսրովը փախստական գնաց Հռոմների Մորիկ կայսեր մոտ: Այնտեղ մկրտվելով քաղկեդոնական հավատով, մեծ զորքով վերադարձավ պարսից ապստամբների վրա և երկիրն էլ գրավեց:

Արդ, մինչև Հունաստանից Խոսրովը կգար, այս նույն իշխանը Տարոնի, Մշո, Խուրթա և Սասնո տեր Մուշեղին առավ տարավ Դվին և հաստատեց հայոց

մարզպան: Ապա տալով նրան հայոց գորքից երեսուն հազար հոգի, յոթանասուն հազար էլ ինքը առավ հունաց գորքից, գնացին դեպի Բալխաստան⁵⁵, սակայն հպարտացան, գոռոզացան, չցանկացան հայոց գորքի հետ մեկտեղ բանակ դնել, այլ անցան գնացին մեկ օրվա ճանապարհ հեռու՝ դեպի դաստակերտը և այնտեղ իջևանեցին:

Իսկ Նիհորճեն՝ (Նիխորճես) Որմիզդին սպանողը, գումարելով պարսկական ութսուն հազարանոց մի բանակ, եկավ Մուշեղի վրա: Մուշեղը հայոց գորքերին քաջալերելով՝ հազիվ կարողացավ համոզել պատերազմի մեջ մտնելու: Չորքին հորդորեց միաբերան սուրբ Կարապետին իրենց օգնության կանչել: Եվ միահամուռ կերպով [այդպես կանչելով] հարձակվեցին պարսիկների վրա: Տերը թշնամիներին նրանց ձեռքը մատնեց: Երբ Մուշեղը տեսավ [Նիխորճեսին] ու հասկացավ, որ նա է թագավորը, դուրս եկավ նրա դեմ մենամարտելու. և սկսեցին միմյանց վրա հարձակվել, որից Մուշեղը շատ հոգնեց: Ապա վեր բարձրացնելով մուրճը՝ ահեղ թափով իջեցրեց նրա գագաթին, և նրա ուղեղը ցրվելով քթածակերից դուրս թափվեց: Նրա գլուխը կտրեց [Մուշեղը], դրեց իր մաղախի մեջ և դարձավ հորդորեց զինվորներին պատերազմելու: Եվ հզորանալով՝ նրանց փախուստի մատնեցին, իսկ քառասուն և ութ իշխանների կենդանի-կենդանի գերի վերցրին: Բայց սպանվածներին թիվ ու համրանք չկար, այնքան որ շատ էին: Իշխանների հետ հազար մարդ էլ գերի բռնելով՝ մեծավ հաղթությամբ վերադարձան պատերազմից:

Պարսից Խոսրով արքան, երբ լսեց այս բանը, չափազանց ուրախացավ: Իսկ հունաց գորքերը՝ ամոթհար մնալով, խիստ տրտմեցին: Ուստի, երբ թագավորը կանչեց Մուշեղին և կարգադրեց ամբողջ գորքին պարզև տալ, հունաց Մորիկ արքան, որովհետև թագավորի փոխանորդ էին նրան կարգել, գաղտնի մարդ ուղարկեց Խոսրովի մոտ՝ թե դու գիտե՞ս, որ Մուշեղից քեզ կործանում է սպասվում⁵⁶: Եվ սա էլ մտածեց Մուշեղի նկատմամբ մահվան դարան պատրաստել: Մարդ ուղարկեց և Մուշեղին իր մոտ կանչեց: Սակայն Խոսրովի քույրը իմանալով, Մուշեղին տեղեկացրեց իր եղբոր նենգությունը: Իսկ Մուշեղը առավ իր հետ քառասուն իշխանների միայն և էլ ուրիշ ոչ ոքի, պատերազմի մեկնելու կազմ ու պատրաստ ձևով, սրերը մեջքներին կապած, այդպես եկան ներկայացան թագավորին: Չիերի վրա նստած՝ [առանց երիվարներից իջնելու] եկան մինչև խորանի դուռը, ամենայն խստությամբ նրան պատասխան տվին, բացահայտ արեցին նրա գործած մահվան դարանը և թքակոծեցին, [անարգեցին] նրա անմտությունը: Ապա մեծավ բարկությամբ ետ դարձան ու հեռացան թագավորի մոտից: Իսկ թագավորը լսելով այդ [խոսքերը] շատ խիստ երկյուղեց նրանցից, որովհետև մանուկ էր:

Ապա Մուշեղ իշխանը [պատգամախոս] ուղարկեց հունաց գորապետի մոտ
և ասաց,

— Դուք կամենում եք նենգությամբ սպանել ինձ, արդ, մի զարթեցրեք
առյուծին, որ քնած է և ոչ գայլին, որ մոռացել է իր բարքը: Ապա թե ոչ՝ նա, որ
ութանասուն հազարին հաղթեց, հեշտությամբ կարող է նաև յոթանասուն
հազարին հաղթել...

Այնուհետև ինքը հրաժարվեց մարգպանությունից, ամբողջ գորքը թողեց
Դվինում, առավ իր զինվորներին, որ զուտ Մամիկոնյան տանից էին և ելավ
գնաց իր գավառը: Կարճ ժամանակ անց սպանեց Փոկասը Մորիկին և ինքը
նստեց նրա աթոռին: Այս բանը լսելով Խոսրովը [գորքով] գնաց Մորիկի
վրեժը լուծելու: Կարին քաղաքով անցնելիս, մարդ ուղարկեց Տարոնի իշխան
Մուշեղի մոտ հայտնելով, թե. — Եկ միասին գնանք հունաց թագավորի վրա.
ապա թե ոչ, երբ ետ վերադառնամ, քո ամբողջ երկիրը քարուքանդ կանեմ,
քեզ էլ ու քո ընտանիքն էլ շղթայակապ արքունի դուռը կգերեվարեմ: Իսկ
Մուշեղը առանց որևէ պատասխան տալու սկսեց իր երկիրն ամրացնել: Երբ
[Խոսրովը] գնաց և հունաց երկրեն ավար ու գերություն առնելով ետ եկավ,
եկավ անցավ գնաց Բասենի կողմերը: Բայց երբ եկավ հասավ Կարին
քաղաքը, Միհրանին բազմաթիվ գորքերով ուղարկեց Տարոն, որպեսզի
ձերբակալեն Մուշեղին և տանեն Բալխ^{*}, իսկ այն [վայրերը], որ նրա
պաշտամունքի տեղերն էին, հրամայեց հիմնահատակ կործանել և
կրոնավորներին էլ սրի քաշել: Նրանք եկան ու Խոսրովի ասածները
նույնությամբ կատարեցին:

* Իմա՝ պարսից Խոսրով արքան:

* Իմա՝ Բահլ. (Օ. Թ.):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ «Պատմութիւն Տարաւնոյ, զոր թարգմանեալ է Ջենոբայ ասորոց եպիսկոպոսի»: Բառացի կլինի այսպէս՝ «Տարոնի պատմությունը», որը թարգմանել է ասորիների Ջենոբ եպիսկոպոսը (կամ թարգմանվել է նրա կողմից): «Տարոնի պատմության» հեղինակի, նրա գրության ժամանակաշրջանի և այլ հանգամանքների հետ կապված մի շարք հարցեր մինչև այժմ էլ դեռ լիովին պարզաբանված չեն: Քանի դեռ վերջնականապես բացահայտված չեն այս գործի՝ մեկ, թե երկու հեղինակների պատկանելու, հեղինակի ո՞ր դարում ապրած և ե՞րբ գրած լինելու, այն կազմող պատճենների և դրանց բնույթի վերաբերյալ խնդիրները, պայմանականորեն գրքի վերնագրում թողնում ենք «թարգմանելը», որ նշանակում է Ջենոբի՝ ոչ թե պատմիչ-գրող, այլ սույն գրվածքի մի մասի թարգմանիչ կամ թարգման լինելը: Մինևույն ժամանակ տալիս ենք հետևյալ բացատրությունը. «Թարգմանեալ է» բառն այստեղ մի քանի իմաստներով կարելի է հասկանալ.

ա. Ուղղակի իմաստով՝ այսինքն «Տարոնի պատմությունը», որը թարգմանել է ասորիների Ջենոբ եպիսկոպոսը (կամ թարգմանվել է նրա կողմից):

բ. «Տարոնի պատմությունը», որ թարգմանվել է ասորիների Ջենոբ եպիսկոպոսից, նրա գրվածքից, նրա կազմած պատճենների, թղթերի հավաքածուից:

գ. «Տարոնի պատմությունը», որը գրել է, շարադրել է ասորիների Ջենոբ եպիսկոպոսը: Գրաբարում (նրա ազդեցությամբ՝ նաև աշխարհաբարում) գրելը, շարադրելը կամ թարգմանելը շատ հաճախ գործածվել են գրեթե նույն իմաստով, նշանակում էր որևէ մտքի, խոսքի կամ գաղափարի մեկնաբան, թարգման լինել: Այս նույն իմաստով գործածված ենք տեսնում Մ. Նալբանդյանի, Վ. Տերյանի, Հ. Թումանյանի և այլոց մոտ:

դ. «Տարոնի պատմությունը», որ արտագրված, պատճենված է ասորիների Ջենոբ եպիսկոպոսի կողմից, կամ թե՛ նրանից:

² Թարգմանության համար մեր օգտագործած հրատարակության մեջ «Պատմության» գլուխներն ու դրանց առանձին մասերը (իմա՝ պատճենները) խառնված են իրար (Ա. Աբրահամյան, «Հովհան Մամիկոնյան», «Պատմութիւն Տարաւնոյ», Ե., 1941 թ.): Սույն հրատարակության բնագրական ճշգրտումների, գլխակարգության և առանձին գլուխների վերնագրերի խնդրին ժամանակին անդրադարձել է նաև ակադ. Լ. Խաչիկյանը*: Ահա, թե ինչ է գրում նա.— «Հովհան Մամիկոնյանը խմբագրելով Տարոնի և Գլակա վանքի պատմության վերաբերյալ իր ունեցած նյութերը, դրանք բաժանել է չորս գլխի.

Առաջին գլուխ. «... Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր թարգմանեաց Ջենոբ ասորի եպիսկոպոսն»:

Երկրորդ գլուխ. «... Պատմութիւն վասն Իննակնեան տեղեաց և պատերազմին որ յԱրձանն եղն»:

Երրորդ գլուխ. «... Եթէ ոյք էին որ յաջորդեցին յառաջնորդութիւն սուրբ Կարապետին»:

Չորրորդ գլուխ. «Գլուխ պարսից պատմութեան»: (Բայց պետք է այստեղ նշել, որ ձեռագրերում «Պատմությունը» առանձին գլուխներ չունի): Այնուհետև Լ. Խաչիկյանը տալիս է նշած առանձին գլուխների հետևյալ ստորաբաժանումները.

«Առաջին գլխի պատճեններն են (իմա՝ ենթաբաժինները)—ա. «Պատճեն առաջին. [Գիր] սրբոյն Գրիգորի, գոր գրեաց և յղեաց ի Կեսարիա»:

բ. «Պատճեն երկրորդ, պատասխանի պայմանավոր գրոյն սրբոյն Գրիգորի, գոր գրեաց Կեսարու հայրապետն»:

Երկրորդ գլխի պատճեններն են.— ա. «Պատճեն առաջին. Ջենոբա Ասորոյ պատասխանի թղթոյն ասորոց»:

բ. [«Պատճեն երկրորդ, Վասն] պատերազմին որ յԱրձանն եղև»:

Երրորդ գլուխը պատճեններ չունի: Իսկ չորրորդ գլուխը բաղկացած է չորս պատճեններից, ա. «[Պատճեն] առաջին, վասն գալոյն Միհրանայ ի Տարան...», բ. «[Պատճեն] երկրորդ. Վասն գալոյն Վախթանգայ ի Տարան...». գ. «[Պատճեն] երրորդ. Վասն գալոյն Տիգրանայ և կոտորածին, որ ի Հոնընկեցն».

դ. «Պատճեն չորրորդ. Վասն գալոյն Վարդուհեր և մեռանելոյն ի Փանդիկ...»*: «Տարոնի պատմությունը» տարբեր աղբյուրներից հավաքված, իմի բերված ժողովածու է, ուստի և այն առանձին գլուխների բաժանելը բարդ է: Մնացած դեպքերում միանգամայն իրավացի համարելով Խաչիկյանի դիտողությունները, գլխակարգության վերաբերյալ անհրաժեշտ ենք համարում ավելացնել, սակայն, որ բուն տեքստում եղած անճշտությունները ոչ այնքան կազմող հրատարակիչի մեղքով են, որքան պահպանված գրչագրերում եղած խառնաշփոթությունների արդյունք, մի հանգամանք, որը որոշակի արտահայտվել է նաև վենետիկյան ու մյուս հրատարակություններում:

* Տե՛ս Տեղեկագիր Հայկ. ՄՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի, 1944 թ.: №1—2, Լ. Խաչիկյանի հոդվածը (կամ՝ նույնի առանձնատիպը):

** Ծիծառի խաչի և «Վասն մահուան Տիրանայ...» գլուխները Լ. Խաչիկյանը համարում է ընդմիջարկություններ, որովհետև սակավաթիվ գրչագրերում միայն կան (Օ. Թ.): Ա. Աբրահամյանն էլ դրանք օտարամուտ է համարել (տե՛ս այստեղ, № 111 բացատրությունը):

Իսկապես, թարգմանության համար մեր օգտագործած օրինակում ոչ մի կերպ հնարավոր չէ գատորոշել առանձին մասերն ու դրանք կազմող «պատճենները», որը մեծապես դժվարացնում է որոշելու նախ «Պատմության» կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ապա և հնարավորին չափ ճշտորեն կատարելու թարգմանությունը: Այդ կապակցությամբ Լ. Խաչիկյանը նշում է, թե հրատարակիչը «գլուխների և պատճենների վերնագրերը դիտելով որպես ամբողջություն, միննույն տառաձևերն է գործածել դրանց համար և հաճախ իրար է ձուլել տարբեր վերնագրեր»: Օրինակ է բերում չորրորդ գլխի վերնագիրը, որը ճշտում է այսպես. «Գլուխ ՊԱՐՄԻՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ (ինչպես որ ունեն ՍԼԲ գրչագրերը). [Պատճեն

առաջին. Վասն] գալոյն Միհրանայ ի Տարան երեսուն հազարաւ եւ կոտորելն Գայլուն Վահանայ գնուսա յՕձ քաղաքի» (ՎԼՄԲ): Մինչդեռ խմբագրված օրինակից ստացվում է, թե Միհրանը երկրորդ անգամ է գալիս Տարոնի վրա:

Խաչիկյանի նշած՝ չորրորդ գլխի երրորդ պատճենը մեր օգտագործած օրինակում նշանակված է երկրորդ, որը չի համապատասխանում ԼՍՄՊՀ օրինակներին: 1889 թվ. Վենետիկյան հրատարակությունը պատճենը չի նշել և ունի այսպես. «Գլուխ Չորրորդ Պատճենին. Վասն գալոյն Տիգրանայ, և կոտորածին՝ որ ի Հոնրնկեցն»: Սակայն «Պատմության» գլխակարգության վերաբերյալ եղած ուղղումներն ու ճշգրտումները դեռևս չպետք է վերջնական կամ անթերի համարել:

³ Ազաթանգեղոսը պատմում է, թե Տրդատ թագավորը երբ քրիստոնյա դարձավ, և գրեթե ամբողջ երկիրն էլ քրիստոնյա դարձրին, հավաքում է բոլոր մեծամեծներին ու իշխաններին և պատվիրում, որ բերեն Գրիգորին քահահայապետ օծեն: Եվ որոշում են պատգամավոր ուղարկել Կեսարիա քաղաքը՝ Ղևոնդիոս հայրապետի մոտ՝ Գրիգորին օծելու նպատակով*: Կեսարիա քաղաքը գտնվում էր Գամիրքում: Այս նույն քաղաքում էր, որ հետագայում, մանուկ հասակից, ինչպես նշում է Փավստոսը**, սնվում, մեծանում, ուսում ստանում և քահանայապետ է օծվում նաև Ներսես Մեծը: Փավստոսը (նաև ուրիշներն էլ) հաստատում է, որ հայոց կաթողիկոսներին առհասարակ այնտեղ էին օծում:

⁴ «... զի երկոքեան ամուլքն աստ եկեալք, եւ սորին վիճակի սահման ընկալան ի ձեռն հոգւոյ սրբոյ...» (էջ 34): Ամենայն հավանականությամբ այստեղ խոսքը վերաբերում է Անտոն և Կրոնիդես քարոզիչներին, որոնք առաջինն էին ուղարկվել կայսրության արևելյան կողմերում նոր ուսմունքը տարածելու և այնտեղ էլ նահատակվեցին: Փոքր ինչ հետո էլ ուղղակի ասում է, թե «Ապա նույն տեղում (այսինքն՝ Իննականյան վայրում) թողեցի Քրիստոսի երկու կենդանի վկաներին՝ Կրոնիդեսին և Անտոնին, որոնց ինքը, քո բարեպաշտության շնորհիվ, մեր հայոց աշխարհին ընծայեցիր»:

* Ազաթանգեղոս. Տիգրիս, 1909, էջ 415:

** Տե՛ս Փավստոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1968 թ., 123 և 126 էջեր:

⁵ Չնայած Հովհանն Բարսեղի մասամբ կամայական է վերաբերվում փաստերի, թվերի և հատկապես անունների ճշգրտությանը, սակայն այստեղ զարմանալի ճշտությամբ բնորոշում է Երկրորդ և Չորրորդ Հայքերի սահմանները՝ այն ժամանակներում, որին վերաբերում է նրա խոսքը: «Զի սա է,— ասում է նա,— երկիրս Հայոց (չորրորդ բաժինս և Երկրորդ Հայոց աւարտինս, ի լերինն որ կոչի Տարոս, և հատանէ անցանէ մինչև ի դրունս Պահլաւայ պարսից: Եւ առ սովաւ բնակի յերկիրս Մամիկոնէից.» և հետևյալն (աստ. էջ 20): Ըստ նորագույն տվյալների 7—9-րդ դարերում Արևմտյան Հայաստանի կազմի մեջ էին մտնում նախկին (այսինքն՝ 4-րդ դարի, որին վերաբերում է Հովհաննի խոսքը) Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը և Չորրորդ Հայքի մեծ մասը: Չորրորդ Հայք է կոչվել Հուստինիանոս կայսեր կողմից 536 թ. կատարված վարչական վերափոխումներից հետո, «... երբ նա Հայաստանի այս մասը վերածեց բյուզանդական պրովինցիայի և կոչեց Չորրորդ Հայք: Հնում այս երկիրը կոչվում էր Ծոփք» (տե՛ս Հայկ

ՄՍՀ Ատլաս, Երևան — Մոսկվա, 1961, էջ 104): Իրոք որ Չորրորդ Հայքի սահմանները հասնում էին մինչև Պարսկաստանի հյուսիսային կողմերը*:

⁶ «Կէտ» բառի համար յոթը տարբեր իմաստներով գործածվելու բացատրություններ է տալիս Նոր հայկազյան բառարանը (այսուհետև՝ ՆՀԲ, 1979 թ., հ. 1, էջ 1094—1095): Բերում ենք այստեղ այն նշանակությամբ գործածվելու մասին փաստարկումը, որը կարծում ենք ավելի մոտ լինի մեր տեքստում արտահայտված իմաստին: «Կէտ» — նպատակ. դիտել, սահման, պայման, կանոն, չափ, եզր, ծայր, լրումն, որոշումն մտաց, որոշյալ ժամանակ, ժամադրություն... Կէտ եղեալ մեր՝ ցուցանել վասն Յովսէփու: Որոց կէտ առաջի եղեալ է, զի քեզ նմանող լինիցին...»: Հենց այս վերջին իմաստով գործածված ենք համարում մեր տեքստում, այսինքն՝ նրանց կատարած գործն ու վարքը իբրև օրինակ, չափանիշ ընդունել: Այդպես էլ թարգմանեցինք:

⁷ Հավանաբար խոսքն այստեղ վերաբերում է Հայաստանի և Կապադովկիայի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան գավառների ժողովուրդներին, որոնք այն ժամանակ դեռ քրիստոնեություն չէին ընդունել: Ազաթանգեղոսը նույնպես վկայում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը ամբողջ Հայաստան աշխարհը քրիստոնեական դարձի բերելուց հետո միայն նույն գործը կատարում է հյուսիսային կողմերում:

⁸ Խոսքը հրեաների հոչակավոր Մովսես մարգարեի մասին է, որը՝ ըստ Աստվածաշնչի, իսրայելացիներին Եգիպտոսից որպես թե առաջնորդեց դեպի այսպես կոչված Ավետյաց երկիրը: Առասպելի համաձայն նա աղոթելով կանգնեցրեց ծովի ջրերը, և նրանց ամբողջ ազգը քայլելով անցավծովի վրայով ու փրկեց եգիպտական փարավոնների հալածանքից և ոչնչանալուց: Նրա մասին տես՝ «Գործք Առաքելոց», գլուխ Է (22) և հետևյալը, նաև «Բառարան սուրբ գրոց», Կ, Պոլիս, 1881 թ., էջ 363—364:

* Տե՛ս Հակոբյան Թ., Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960թ., էջ 225 և 261: Նաև՝ Հովհաննիսյան Պ. Հ. և Աբրահամյան Ա. Գ., Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, Ե., 1981, էջ 379-381:

⁹ «...զի ոչ իւիք պակաս է քան զառաջին Անտոնն (կամ՝ ի սուրբ Անտովնէ)», «որի մոտ ոչինչ թերի կամ պակաս չէ առաջին Անտոնից» — այստեղ խոսքը Կեսարիայի հոչակավոր քարոզիչ առաջին Անտոնին է վերաբերում, որ ապրում ու գործում էր այն ժամանակ, երբ Հիսուսի ուսմունքը դեռևս գաղտնի էր և պաշտոնական իրավունք չէր ստացել կայսրության մեջ, երբ Տրդատ Մեծն ու Լուսավորիչն էլ դեռ Հայաստան չէին վերադարձել:

¹⁰ Բնագրում (իմա՝ գրչագրերում) ամենուրեք «վերակացու», բայց ոչ այդ բառի այժմյան իմաստով, այլ իբրև գլխավոր, առաջնորդ, այսպես ասած ավագերեց այն կրոնավորների նկատմամբ, որոնք իր հետ պետք է գային և իբր պաշտոնյա, սպասավոր գործեին Գլակա վանքում:

¹¹ Այստեղ բնագրային անճշտություն կա (էջ 24): նախորդ նախադասության մեջ ասված է, թե «Եւ գրեաց ինքն թագաւորն և գահերեց իշխանքն չորեսին...». այսինքն թե նամակի հեղինակը, գրողը ինքը թագավորն է: Սակայն հաջորդ պարբերությունից

պարզվում է, որ նամակ գրողը ոչ թե Տրդատն է, այլ՝ Գրիգորը: Հրատարակիչն էլ է նկատում, որ Պուլսի հրատարակությունը, ինչպես նաև Ս գրչագիրն ունեն հետևյալ ձևով. «... գրեաց սուրբն Գրիգոր հանդերձ թագաւորաւն...», Լ՝ «ևս ամենայն նախարարաւքն» և այլն: Միայն այդ ձևով է համապատասխանում գրվածքի մտքին և այդ պետք է համարել ճիշտ:

¹² «Գլակ» անվան վերաբերյալ ուսումնասիրողները տարբեր ենթադրություններ են արել: Ջենոբ Ասորու անունը առաջին անգամ տալիս է Գրիգոր Լուսավորիչը Ղեոնդիոսին գրած հենց առաջին թղթում: Բայց այստեղ նա Գլակ չի կոչվում: Եղիազարին և Տիմոթեոսին գրած հաջորդ թղթում նա գրում է, թե Եղիազարի եղբայր Ջենոբին ինքը սբ. Կարապետի վանքի եպիսկոպոս է ձեռնադրել և վանքն էլ «...փոխեցանք յիւր աւելի անունն Գլակա վանս եղաք»: Դրանից հետո է այն Գլակա վանք կոչվել: Մ. Միանսարովը հիշատակում է «Տարոնի պատմության»՝ Կալկաթայում եղած մի հրատարակություն (Տե՛ս Bibliographia.— “Caucasica et Transcaucasica”, T. I, СПб, 1874—76), որտեղ Գլակ ավելի անվան համար ասում է, թե ենթադրել են, որ Ջենոբը Գլակից էր, որը մի բնակավայր-ավան էր հարավային Ասորեստանում, Եգիպտոսի սահմաններին կից, ազգով էլ ասորի էր: Այս նկատողությունը չափազանց հետաքրքրական է, սակայն, ցավոք, հեղինակը չի ասում, թե ովքեր են այդպես ենթադրել, կամ՝ իրոք եղե՞լ է, կա՞րոյոք այդ անվամբ բնակավայր առհասարակ:

Հիմնվելով «Պատմության» մեջ եղած վկայությանը՝ Գար. Զարբհանայանը եկել է այն համոզման, թե վանքը, իսկապես, Գլակա է կոչվել Ջենոբի՝ այնտեղ վանահայր լինելու պատճառով, նրա անունով: Սակայն այդպիսի կարծիքը մեզ անհավանական է թվում, քանի որ հնում ոչ թե տեղանուններն էին կոչվում անձանց անուններով, այլ՝ ընդհակառակը: Մ. Չամչյանը գտնում է, որ Ջենոբ նրա անունն է, իսկ Գլակ՝ մականունը, համարում է նրան Լուսավորչի ժամանակակիցն ու գործակիցը: Մ. Էմինը ուշադրություն չի դարձնում Ջենոբի Գլակ կոչմանը: Շատ ուշագրավ դիտողություն ունի այս կապակցությամբ Ղ. Ալիշանը: Նա Գլակ անունը նմանեցնում է հայկական անվան կամ բառի (օր, Գղակ) և հնարովի համարում Ջենոբի Գլակ մականունը: Ըստ իս Ալիշանի ենթադրությունն ավելի ճշմարտամոտ է:

¹³ Բնագրում՝ «Միւս պատճառ՝ վասն//նորա և միւս՝ քննութեան աղանդոյն Մենանդրի» (էջ 52): Անճշտությունն անմիջապես աչքի է զարնում: Ենթադրում ենք, որ նրանց՝ Երուսաղեմ գնալու պատճառներից մեկն էլ Եղիազարին այնտեղ տեսնելն էր:

¹⁴ Սույն պարագրաֆը, ինչպես և նրա շարունակությունը ոչնչով չեն կապվում նախորդի մտքին: Այստեղ ևս երևում է, որ տեքստում անճշտություն կա, գուցե և տողեր են պակասում: Հրատարակիչը նույնպես նկատում է, թե Լ գրչագրում «գոր»-ից կրճատված է մինչև 10-րդ տողի «հայրապետ» բառը (էջ 52): Թարգմանելիս ձգտել ենք վերականգնել հատվածի բովանդակության ուղիղ ընթացքը: Ուստի թվում է, թե նրա մահը նույնիսկ հաճելի, ցանկալի էր բոլոր երուսաղեմցիների համար:

¹⁵ Բնագրում «Եւ առաքեաց զիշխանս Մամիկոնեից տանն...» արտահայտությունը մեզ սխալ է թվում, որովհետև դուրս է գալիս, թե Մամիկոնյան տան իշխաններին ուղարկեց (էջ 53): Մինչդեռ, ինչպես տողատակում հրատարակիչն էլ է նշում «Լ»

գրչագիրն ունի «... առաքեաց զԵղիազար հանդերձ նախարարաւ մի (Փխ. զիշխանս Մամիկոնեից տանն) ձևով: Վերջինը պետք է ճիշտ համարել:

¹⁶ Բնագրում՝ «... որք բաժանեցին զամենայն աշխարհս շրջագայութեամբ աւետարանին» խոսքը բառացի թարգմանելու դեպքում ճիշտ չի ստացվում: Հրատարակիչը տողատակում նշում է, որ «Հ» օրինակը «բաժանելու» փոխարեն ունի «Բժշկեցին», որն ավելի է հարմարվում սույն խոսքի իմաստին: Մակայն գուցե և ասված լինի, թե քարոզչության գնալիս՝ այդ վայրերն իրենց մեջ բաժանեցին և յուրաքանչյուրը մեկնեց իրեն բաժին հասած կողմերում կամ գավառներում քարոզելու, այս առումով էլ կարելի է հասկանալ:

¹⁷ Այստեղ նույնպես ինչ-որ անճշտություն կա. հավանաբար գրչագրական աղավաղում: Նախորդ պարբերության մեջ խոսքը վերաբերում էր տաճարին և նրա հիմնադրված տեղին: Մակայն դրանից հետո խոսվում է անձի մասին, ամենայն հավանականությամբ՝ սբ. Կարապետի: Հրատարակիչը դարձյալ նկատել է, որ նույն տեղը «Լ» գրչագրում «որ եղև...»-ից պակաս է մինչև «անճառելի» բառը (էջ 56):

¹⁸ Այստեղ նույնպես մի հատված՝ «... անուանեաց տեղին Ղազարու (թե՞ Եղիազարու) վանք» բառերից հետո «Լ» գրչագրում, ինչպես հրատարակիչը ցույց է տվել տողատակում, բուն տեքստից մի հատված բաց է թողնված և ինքն էլ է բաց թողնում: Մակայն մեր խորին համոզմամբ պետք է դրվի իր տեղում, քանի որ նախ՝ լրացնում, ամբողջացնում է հատվածի միտքը, ապա՝ շատ հետաքրքրական տեղեկություն է պարունակում ժամանակաշրջանի հասարակական հարաբերությունների վերաբերմամբ: Ուստի և թարգմանեցինք ու դրեցինք համապատասխան տեղում: Բացի այդ, խմբագրված տեքստից այնպես է հասկացվում, թե Տարոնում տեղի ունեցած դեպքերի մասին Բեկտորն ու Անաստասն են պատմում Աշտիշատի կողմից Բյուզանդիա գնացածներին, մինչդեռ իրականում ճիշտ հակառակն է (էջ 58):

¹⁹ Նամակի վերնագրում (էջ 59) «Հայրապետիդ Հայոց մեծաց» արտահայտությունը մեր կարծիքով պետք է լինի «Մեծի հայրապետիդ Հայոց», այսինքն «Հայոց մեծ հայրապետիդ», այդպես էլ թարգմանեցինք: Կամ գուցե և գործածված լինի մեծ Հայաստանի իմաստով: Բացի այդ, Պոլսի հրատարակությունն ունի հետևյալ վերնագիրը. «Պատճէն Դ-րորդ զոր գրեցին Բեկտոր և Անաստաս և այլքն առ սուրբն Գրիգոր» և հետևյալն: Բայց քանի որ գլխակարգության ու պատճենների վերաբերյալ արդեն խոսվել է վերևում (ծան. №2), ուստի ավելորդ է նորից անդրադառնալ դրան:

²⁰ Ջենոբը որպես թե Լուսավորչին խնդրում է շարադրել դեպքերը Խոսրովից սկսած, սակայն Գրիգորը չի համաձայնվում և թույլ չի տալիս:

«Լ» գրչագրում այդ մասին կա հետևյալը, «...այլ ոչ կացեալ յանձինս, այլ աղաչել բագում աւուրս, զի տացէ նմա հրաման գրել զԽոսրովու մասին և զՏրդատայ փախուստն ի յոյնս և զտիրելն ի վերայ հայոց և զտանջելն զսրբոյն Գրիգորի և զխոզանալն Տրդատայ և զգնալն ի Կեսարիայ և ի Հռովմ և ապա զպատմութիւն Գիսանե[այ]...» և այնուհետև ինչպես բնագրում է (էջ 63): Բուն տեքստում այս հատվածի գոյությունը մեզ ավելի քան ճիշտ է թվում նաև այն պատճառով, որ Գրիգորը չցանկանալով այդ անվայել ու ստապատիք պատմություններին ասորի քարոզիչներին և ընդհանրապես օտարներին իրագեկ դարձնել, արգելում է Ջենոբին

այդ մասին իր նամակներում հիշատակել: Մանավանդ որ նույն տեղում կա հետևյալ նախադասությունը — «Ձի ոչ է օրեն գայնչափ պատմութիւն յասորոց թուղթսն գրել և յիշատակ Հայոց ոչ թողուլ», որի վերջին մասը նախորդի հետ առնչություն չունի և գիտակցաբար բաց ենք թողնում:

²¹ Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ հայտնել, որ նամակները (թղթերը) թարգմանելիս ձգտել ենք ամեն կերպ հարազատ մնալ միջնադարի եկեղեցադոգմատիկական գրականության մեջ առատորեն տարածված թղթերի, ճառերի, նամակների ոգուն և ոճին: Այդ իսկ պատճառով տեղ-տեղ հետևել ենք ավելի ազատ թարգմանության ոճին:

²² Ձենոբի այս նամակում կա մի հատված, որը գայթակղության քար է եղել շատերի համար, նաև սխալների տեղիք տվել: Թյուրիմացությունը առաջ է եկել սխալ ընթերցումից՝ բնագրի աղավաղված լինելու պատճառով: Ձենոբը գրում է, թե. — «Եւ դուք մի ինչ աղարտեք զսակաւ պատմութիւնս և կամ թէ Ագաթանգեղոս գայո ոչ հիշէ, զի «ես յառաջագոյն գրեցի քան զնա» (էջ 65): Հատվածը այս նույն ձևով է հասկացել ու ընդունել նաև Գ. Ջարբխանայանը («Հայկ. հին դպրութեան պատմութիւն», Վենետիկ, 1897, էջ 234), Մկրտիչ Էմինը նույնպես, ըստ իս, սխալ է թարգմանել ու մեկնաբանել: Նա ենթադրում է, թե այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե գործին կամ գրողին, այլ կատարվածին, եղելություններին. «... քանզի,— ասում է նա,— յառաջագոյն (ընդգծումը իրենն է) ասէ ոչ վասն անձին յիւրոյ, այլ վասն գործոցն, որք զառաջինն գործեցան ի հայս ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի»: Ապա ավելացնում է, թե առաջին վայրը, որտեղ Գրիգորը խաչով զինվեց ընդդէմ կուռքերի՝ հռչակավոր Տարոնն էր, իր մեծահամբավ Վահեվահեան մեհյանով (տե՛ս վերը նշված աշխատությունը, էջ 67 և հետևյալն): Իսկ որ Վահեվահեան մեհյանն էլ այդ նույն տեղում չի գտնվում, արդեն վաղուց ուրիշների կողմից նկատվել է (Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. 1, էջ 189 — 190), Սույն օրինակի հրատարակիչ Ա. Աբրահամյանը տողատակի բացատրականում ավելացնում է, թե ՎՕԼ օրինակներն այդ հատվածն ունեն հետևյալ ձևով — «...Ընդէ՞ր ոչ է զայսոսիկ յիշեալ [Ագաթանգեղոս], զի նա յառաջագոյն էր գրեալ»: Մակայն տարօրինակ է, որ նա տեքստը կազմելիս դրա վրա ուշադրություն չի դարձնում: Բնագրի ճիշտ ընթերցվածը վերականգնում է Լ. Խաչիկյանը վերը նշված իր հոդվածում. Լ. գրչագրում պահպանված հատվածով սույն խոսքը ճշտվում է այսպես — «Եւ դուք մի ինչ աղարտեք զսակաւ պատմութիւնս և կամ թէ Ագաթանգեղոս ընդէ՞ր ոչ է զայսոսիկ յիշեալ, զի նա յառաջագոյն էր գրեալ»: Այսպիսով Հովհանի (իմա՝ Ձենոբի) ասածից ստացվում է, որ ոչ թե ինքն է Ագաթանգեղոսից առաջ գրել, այլ Ագաթանգեղոսն է ավելի առաջ գրել, սակայն այդ բաները չի գրել, չի հիշատակել: Անտարակույս է, որ այս վերջինն է ճիշտը:

²³ Բնագրի «Ընդ ժամանակս թագաւորութեանն Խոսրովու որդւոյ Վաղարշու վրէժխնդիր լինէր Արտևանայ եղբար իւրում...» արտահայտությունը փաստական անճշտություն է պարունակում: Օգտվելով բանավոր աղբյուրից՝ Ձենոբը (նույնն է թե ինքը՝ Հովհանը) պատմական դեպքերն ու անձերը շփոթել է իրար հետ: Եթե ուղղակի ընդունենք, դուրս է գալիս, որ Խոսրով Երկրորդը Վաղարշի որդին է, միաժամանակ և Արտևանի եղբայրը: Մինչդեռ հայտնի է, որ Վաղարշ Բ-ի որդին Խոսրով Ա-ն է՝ Տրդատ Երկրորդի հայրը, իսկ այստեղ խոսքը վերաբերվում է Խոսրով Բ-ին՝ Տրդատ Մեծի (Գ-ի) հորը (տե՛ս Լեո, Մանանդյան, Խալաթյան և ուրիշներ): Ագաթանգեղոսի

աշխարհաբար հրատարակության ծանոթագրությունների բաժնում թարգմանիչ Ա. Տեր-Ղևոնդյանն էլ է նշել (անդ. ծանոթ. № 4), որ Ագաթանգեղոսի մոտ նույնպես վիպական տարրի կամ անհավաստի աղբյուրի օգտագործման շնորհիվ այդ նույն անձերը շփոթ ձևով են ներկայացված: Իսկ ինչ վերաբերում է «Արտևանայ եղբայր իւրում» արտահայտությանը, ապա հեղինակն այստեղ հավանաբար այն գործածել է ոչ ուղղակի, այլ ազգակից, տոհմակից, այսինքն Արշակունի լինելու իմաստով:

²⁴ «Եւ եղև միջնորդ արքայն ճենաց և ոչ կարաց գրաւել զսիրտ նոցա ի յաշտութիւն» (էջ 67),— ասում է Ջենոբը: Արդեն ժամանակին մեծանուն գիտնական Աբեղյանը նկատել է թէ «Այս պատմության մեջ պարզ երևում է Մամիկոնյան նախնիների՝ Մամ-Կոնի գրույցի մի մթնացած արձագանք հետին դարերի»: Ուստի Դեմետր և Գիսանէ անունները համարժեք է դնում Մամիկ և Կոնակ անուններին, ցույց է տալիս, որ «ճիշտ է, անուններն այստեղ տարբեր են, բայց դա նշանակություն չունի... կապն անունի և մոտիվի միջև շատ թույլ է, անունները հաճախ փոխվում են, մոտիվներն ավելի կայուն են»: «Մամիկոնյանների ծագումը,— ավելացնում է նա, — ըստ Բուզանդի, Խորենացու և Սեբեոսի չինական է, բայց այստեղ երկու եղբայրները Հնդկաստանից են: Երկու դեպքում ևս այդ պետք է առնվի ոչ իսկական մտքով» (Աբեղյան Մ., Երկեր, Ե., 1966, հ. Ա, էջ 298): Ճենաց և հայոց այն ժամանակվա հարաբերությունների անհավանական լինելը նշել է նաև Գր. Խալաթյանը: Նա իրավացիորեն ենթադրում է, թէ այդպիսի մի ազգի գոյությունը Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների մեջ պետք է փնտրել («Ջենոբ Գլակ...», Վիեննա, 1893, էջ 36 և հետևյալն): Հնդիկների մասին Ջենոբի հիշատակության վրա առաջինը ուշադրություն է դարձրել Մկրտիչ Էմինը: Բայց քանի որ նա հակված է Ջենոբի մոտ եղած ամեն բան ճիշտ համարել, ուստի և այս էլ է իրողություն համարում (տե՛ս անդ, էջ 72 — 74): Հայոց և պարսից թագավորների միջև ճենաց թագավորի միջնորդության փաստի՝ ինչպես նաև քիչ հետո հիշատակվող սբ. Գրիգորի եղբայր Սուրենի՝ ճենաց երկիրը գնալու և այնտեղ տասնինը (ԺԹ) տարի թագավորելու մասին հիշատակությունները նույն գրույցի հեռավոր, բայց ավելի ևս շփոթ ու աղավաղված արձագանքներն են անշուշտ: Այս բանը հաստատվում է նաև Ուխտանեսի վկայությամբ, որը բոլորովին տարբեր բան է հաղորդում (տե՛ս ներքևում՝ ծան. №25):

²⁵ Ջենոբը այստեղ մի բոլորովին անհավանական պատմություն է մեջ բերում: Իբր թէ Գրիգորի եղբայր Սուրենը (մի անձնավորություն, որի գոյությունը նույնիսկ կասկածելի է), «... իբրև զարգացաւ (իմա՝ հասակ առաւ, մեծացավ) «զնաց երկիրն ճենաց, ետ մահուն Խոսրովուհեայ (սա իր հորաքույրն էր և Ջիվանշիր իշխանի կինը) և կացեալ անդ ամս Ժ (տասը), թագաւորեաց անդ ի վերայ երկրին ճենաց ամս ԺԹ (տասնինը)» տարի: Գուցե եղած լինի «ամս Թ» կամ թէ «թագաւորեաց ամիսս ԺԹ», իսկ եթէ ոչ՝ դուրս է գալիս կատարյալ անհեթեթություն: Ուխտանես պատմիչը ավելի ուղիղ բացատրություն է տալիս: Նա դեպքերը պատմում է ինչպես Ագաթանգեղոսը, չնայած նշում է, որ Ջենոբ Ասորուց է վերցրել: Սուրենի՝ ճենաց երկիրը գնալու և այնտեղ թագավորելու մասին նա ոչինչ չի ասում: «Իսկ զմիւս եղբայր նորայ,— ասում է,— որում անուն կոչէր Սուրեն, առեալ մանկաբարձն տարաւ ի դունն արքային Պարսից: Եւ նա (արքան) տայ նմա զհօրն խոստացեալ պարգևսն՝ որպէս վերագոյն ասացաք: Եւ նորա սնեալ առ հօրաքեռն իւրում, որ էր կին որդւոյն (?) Ջաւանշերի թագաւորին Հեփթաղեայ: Արդ վասն մանկանն այսորիկ՝ որ էր եղբայր սրբոյն

Գրիգորի, Զենոբայ Ասորայ ասացեալ ստուգիւ ի պատմութեան անդ իւրում...»
(Ուխտանես, Վաղ-պատ, 1871, էջ 78 — 79):

²⁶ Գր. Խալաթյանը Զենոբի գրվածքը հավաքագրված է համարում հետևյալ հայ հեղինակներից. Ագաթանգեղոսից (ամենաառատը), Խորենացուց, Սեբեոսից, սբ. Հակոբի վարքից, ինչպես նաև այլ անանուն հեղինակներից: Անկախ այն բանից՝ ճիշտ է նրա ենթադրությունը, թե ոչ, բայց հավանական պետք է համարել այն պնդումը, թե Զենոբի մոտ ս. Հակոբի վարքը նույնանում է Գր. Լուսավորիչի և Զգոնի ազգակցության մասին եղած ավանդությանը... որ դա միևնույն գրույցն է և անձերն էլ նույնն են»: Ապա ավելացնում է նաև, որ ս. Հակոբի վարքի՝ 7-րդ դարից առաջ գրված լինելը անհավանական է (Զենոբ Գլակ, էջ 41—44): Այդ մասին բոլորովին տարբեր տեսակետ է հայտնել բանասեր Ղ. Այվազյանը (տե՛ս К. В. Айвазян, «История Тарона» и Армянская литература IV—VII веков», Ереван, 1976, ст. 11—13):

Նույնիսկ 10-րդ դարի մատենագիր Ուխտանեսի ժամանակ այս մասին գրույցներն արդեն հակասական և կասկածելի հիմք ունեին: Նա հետևյալն է գրում. «Արդ ոմանք յԱսորոց կողման համբաւեն Զգոն ոմն Յակոբ անուն կոչեցեալ, թէ՛ նա է եղբայր Գրիգորի, բայց չէ ճշմարիտ, զի Յակոբն այն հորաքեռորդի էր սրբոյն Գրիգորի, և անուն մոր նորա՝ Խոսրովուհի (անդ. էջ 80): Այս բոլորը ապացուցում են մի բան, որ հեղինակը դրանք քաղել, հավաքել և իմի է բերել բազմաթիվ տարբեր ու հակասական [բանավոր] աղբյուրներից:

²⁷ Ներկա՝ մեր օգտագործած օրինակի հրատարակիչը տողատակի ծանոթագրության մեջ նշել է, որ «Լ» գրչագիրն այստեղ «Սագղենէալ»-ից հետո ունի «[և նորին որդուվն Հրաչէին գնաց ի կողմանս Պարսից և ի դրունս արքունի սնանի ի կողմանս Սարդինաց] յաշխարհն գթաց» և այնուհետև ինչպես տեքստում, բայց որովհետև հատվածը ոչնչով չի կապվում բուն տեքստին, ուստի ավելորդ համարեցինք դնել այստեղ:

²⁸ Զենոբի նամակում Բեկտոր քարոզչին ուղղված հետևյալ միտքը կա հայտնված Գր. Լուսավորիչի ծագման և ազգականության վերաբերմամբ. «Եթէ ստուգիւ կամիս դիտել զայսոսիկ, ով երանելիդ Բեկտոր, ընթերցիր զթագաւորութիւնն Հեփթաղինեկայ Հելլենացի գրով էլ կամ զթագաւորութենէն ճենաց, զոր գտանես յՈւռհայ քաղաքի առ Բարդա պատմագրի» (էջ 74): Իրավացի է Խալաթյանը, երբ ենթադրում է, թե դրանով Զենոբը ցանկացել է ցույց տալ իր հնարովի պատմության «ստուգությունը»: «Բարդա անլուր անունը՝ ըստ իս,— ասում է նա,— նպատակով է գործածել այստեղ Զենոբը՝ յուր մտացածին պատմութեան ստուգութիւն տալու դիտմամբ» (նույն տեղում, էջ 48 — 49): Զենոբի (գրավոր) աղբյուրներից Գար. Զարբհանայանը հիշատակում է այս նույն Բարդային (ըստ իս՝ Բարդաճանին) և Պիսիդոն թարգմանչին: Սակայն մենք դժվարանում ենք առանց որևէ հիմքի այս Բարդային նույնացնել մեծ Պատմահոր կողմից հիշատակված Բարդաճանի (Բարդեզան) հետ:

²⁹ «Պատմության» 69-րդ էջում այս Բեկտորը կին է առնում Եվթաղեի քրոջը՝ Սոփիին, իսկ 72-րդ էջում նշված է, որ Եվթաղեն նրա աներն է, այսինքն՝ Սոփիի հայրը, մինչդեռ պետք է լինի աներորդին:

³⁰ Ագաթանգեղոսի մոտ Գրիգորը Խորվիրապում մնում է տասներեք տարի (տե՛ս՝ Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1977, էջ 63): Սակայն Ջենոբի մոտ տասնհինգ տարի է մնում: Ագաթանգեղոսի թարգմանիչ-հրատարակիչն էլ է գրում (ծան. 19), թե «ըստ հայկական ձեռագրերի, Գրիգորը Խորվիրապում մնաց «ամս երեքտասան», սակայն Վիեննայի կրկնագիրն ունի «ամս չորեքտասան (Յուշարձան, 118), որը կրկնված է նաև հունարեն ու արաբերեն թարգմանությունների մեջ (անդ. էջ 170):

³¹ Վերևում (այստեղ՝ էջ 2) Գրիգորի՝ Ղևոնդ հայրապետին գրած առաջին թղթից երևում է, որ հայոց եպիսկոպոսը և Ջենոբ Ասորու եղբայրը ոմն Սիոսն է, մինչդեռ այստեղ Եղիազարն է (Եղիազարոս): Վերջինը պետք է ճիշտ համարել: Անճշտությունը առաջացել է բնագրի սխալ ընթերցելուց:

³² Մեր օգտագործած օրինակի հրատարակիչն էլ է վկայում (էջ 80, տողատակում), թե ՀՄՎՄՊ օրինակները «... իսկ զարքս հայոց...» չունեն. նախադասությունը աղավաղված է և հաջորդ բառերի իմաստին չի համապատասխանում: «... գոր օրինակ սովոր են ասպատակելոյ» արտահայտությունը, բանից դուրս է գալիս, ոչ թե հայոց գորքին է վերաբերում, այլ ամենայն հավանականությամբ՝ քրմական գորքին կամ հյուսիսցիներին, որը սխալ է:

³³ Մեզ թվում է, թե բնագրում կիսատ է կամ աղավաղված: Բացի այդ, մի այլ տեղ (վերևում, էջ 2) Դեմետրը Գիսանեի որդին է (մեհյանն էլ Գիսանեի անունով է կոչվում), ինչպես Քրիստոսն է համարվում Աստծու որդի: Իսկ այստեղ նրանք եղբայրներ են և Արձան քրմապետի որդիները: Մի քանի տող հետո էլ Արձանի որդի Դեմետրն է հրավիրում Անգեղոսան իշխանին մենամարտելու, սակայն մենամարտում է ինքը՝ Արձան քրմապետը,

³⁴ Բնագրում «... թողեալ զայլ զարսն, ուշ նմա արարեալ» (էջ 88) բառացի «ուշադրությունը նրան կամ նրա կողմը դարձրեց»,— ճիշտ լինել չի կարող, այլ անուղղակի, փոխաբերական իմաստով պետք է հասկանալ, այսինքն՝ նրա կողմը դառնալ, նրան հետևել, նրա ետևից գնալ: Այդպես էլ թարգմանեցինք:

³⁵ «Ասպատակել», որ արդեն երկրորդ անգամ է հանդիպում այստեղ, դարձյալ այդ բառի ուղղակի, արդի հայերենում ձեռք բերած իմաստով չպետք է հասկանալ: Նրանք (զինվորները) կռատներն ու բազիններն էին փնտրում, որոնում, ասպատակում, որպեսզի կործանեն, ոչնչացնեն: Ասպատակել՝ զննել, փնտրել, խուզարկել (տեղանքը):

³⁶ Հրատարակիչը տողատակի բացատրականում նշել է, որ «Լ» գրչագիրը «Քրիստոսի»... բառից հետո ունի, «Զի թե անցեալ ժամանակս ոք մոռանայ գլիշատակս տեղեացո, զայս արձանս բացեալ ընթերցցին»: Սակայն անհասկանալի պատճառով չի դրել տեքստում:

³⁷ Այն ժամանակ, որին վերաբերում է այս դեպքերի հիշատակությունը, առավելապես Ջենոբին վերագրվող հատվածների, արաբական (իսմայելացի) թվանշանները դեռևս գոյություն էլ չունեին, թող թե գործածության մեջ մտած լինեին և մեր հեղինակն էլ ծանոթ լիներ դրանց: Պարզ է, որ նկարագրվող դեպքերից շատ հետո են հավաքված

կամ շարադրված այդ պատմությունները, կամ էլ հետագա շրջանում կատարված խմբագրման արդյունք են:

³⁸ Ձենոբը վերևում (էջ 77—78) պատմում է, թե Գրիգորին Ղևոնդը սբ. Կարապետի նշխարների հետ տալիս է նաև երկու լուսեղեն ակներ, որոնց նա Ղիգոն է կոչում (Ղինգերին կամ Լիգրոն, լիգրովն): Բնագրի աղավաղված լինելու պատճառով պարզ չի հասկացվում, թե այդ անունը ինչի՞ն է վերաբերում կամ ո՞ւմ, դրանք տվողին, բերողին, թե՛ հենց ակներին: Դրանց մասին մի տեղ ակնարկում է նաև Վարդան Բարձրբերդցին, որը ըստ երևույթին Ձենոբից է վերցրել: Այստեղ (էջ 101) Ձենոբն ասում է. «...և եղ անդ զմին ակն լուսոյ, զոր եբեր ի Կեսարիայէ, և անուն Ղիգոն»: Գրիգորը դրանցից մեկը դնում է Կարապետի նշխարների հետ միասին տապանում: Այդ շողարձակ քարերի էության ու գործածության հանգամանալից բացատրությունը տե՛ս Գր. Խալաթյանի՝ վերը նշված աշխատության մեջ (էջ 53):

³⁹ Դժվարանում ենք բացատրել, թե ինչո՞ւ Արշակունի դուռ (Մեր օրինակում՝ Աշակունի ձևով, վենետիկյանը՝ Արշակունի): Ընդհանրապես այսպիսի պատահական և չպատճառաբանված արտահայտություններ, տեղանուններ ու անուններ շատ կան Հովհանի մոտ: Սակայն հնարավոր է, որ հնում հենց այդպես էլ կոչված լինի: Հրատարակիչը տողատակում (էջ 102) նշել է, որ Լ գրչագիրն ունի «առ դուռնն յանկիւնն» ձևով, առանց «դրանն Արշակունի» բառերի:

⁴⁰ Այս Գիսանե և Դեմետր անուններն էլ հենց իր՝ Ձենոբի մոտ նույնիսկ մի կայուն ու որոշակի դրություն չունեն (տե՛ս վերևում № 33 բացատրությունը): Մեկ նրանք հնդիկ թագավորի որդիներ են (կամ իշխանական մի տոհմից), մեկ Դեմետրը Գիսանեի որդին է, մեկ նրանք Արձան քրմապետի որդիներն են և այլն: Շատ պարզ երևում է, որ այդ գալիս է նույն գրույցի տարբեր ու հակասական պատումների օգտագործման հանգամանքից: Այս անուններին մեր հին շրջանի (մինչև 10-րդ դար) ոչ մի պատմիչ ծանոթ չէ: Ավելի ուշ շրջանինը Ձենոբից են վերցրել: Այդ անունների, ինչպես նաև Կուառ, Մեղտես և Հոռեան եղբայրների ու դրանց հետ կապված զանազան այլ հանգամանքների մանրամասն քննությունը տե՛ս Գր. Խալաթյանի՝ վերը նշված աշխատության մեջ (էջ 53 — 58), նաև Աբեղյանի մոտ (Երկեր, հ. Ա, էջ 298). դրա վրա ուշադրություն են դարձրել նաև ակադ. Ն. Մառը, բանասեր Ղ. Այվազյանը, Բ. Ուլուբաբյանը և շատ ուրիշներ:

⁴¹ Բնագրում «Եւ զայս ասացեալ խաղաղեցաւ տեղին ի մենջ և անյայտնի եղև նշանաւք բևեռացն և փափագողացն» (էջ 116) նախադասությունը բառացի թարգմանությամբ անհաջող և միտքն աղճատված է ստացվում: Գուցե և գրչագրի խաթարված լինելու պատճառով է այդպես եղել և տարբեր խոսքերի մասերը միացել են իրար: Հաջորդ պարբերության մեջ ավելի ակնառու է մտքի աղավաղումը, ուստի թարգմանեցինք փոքր-ինչ ազատ:

⁴² «Արդ, ինչ որ զկնի այսոցիկ՝ և զայն թողաք այլ պատմագրի, մինչև դարձեալ կրկին դառնա պատմութիւնս ի Տարան, զի որպէս զայլ տեղեացն չէ գրեալ, զի թագաւորաց ժամանակագիրք էն» (էջ 116): Այստեղ նույնպես, ինչպես նշեցինք, եթե նույնիսկ ձեռագրերում պակաս կամ աղավաղում էլ չլինէր, դարձյալ պարզ չի հասկացվում, թե հեղինակը ի՞նչ դեպքեր կամ կոնկրետ ո՞ւմ ի նկատի ունի՝ անվանելով

«Ժամանակագիրք թագաւորաց» «Տարոնի պատմության» մեջ, հատկապէս Զենոբին վերագրված մասում, շատ հաճախ հանդիպող այս հակասությունների վերաբերյալ հավանական է ենթադրել, թե հեղինակը (կամ հավաքողը) դրանք վերցրած լինի պատահական, մեծի մասամբ բանավոր աղբյուրներից և «կարկատան» արած, ինչպէս արդէն նկատվել է բանասիրության կողմից:

⁴³ Այս երկրորդ պատճենի վերնագրի վերաբերյալ մեր օգտագործած օրինակում հրատարակիչը տողատակի բացատրականում ցույց է տվել, որ ձեռագրերում մի քանի տարբերակներ ունի: Լ ձեռագրում՝ «Պատճեն յերկրորդ պատերազմին որ յԱրձանն եղև»:

ՎՄ—«Պատճեն երկրորդ: Վասն պատերազմին որ յԱրձանն եղև»:

ՊԶ— յԱրձանայ... (պակասավոր է):

ՎԸ — «Պատճեն երկրորդ պատերազմին, գալոյն Գեղոռեհոնի քառասուն հազար արամբ վերայ արքային հայոց Տրդատայ»: Այստեղ դնում ենք այնպէս, ինչպէս Լ գրչագրում է, քանի որ այդ է ընդհանուրը բոլորի համար:

⁴⁴ Սույն պատճենի սկզբում, վերնագրից հետո, Լ գրչագիրը պահպանել է նաև մի փոքր հատված, որը մյուսները չունեն և ներկա օրինակի հրատարակիչը անհասկանալի պատճառով տեքստում բաց է թողել գետեղելով այն տողատակում: Այս է. «...ի ժամանակս յայնոսիկ լուր եհաս...» և հետևյալն: Թարգմանության մեջ վերականգնեցինք ամբողջությամբ իր տեղում, քանի որ նախ՝ ազդարարում է ինչ-որ մտքի սկիզբը և երկրորդ՝ սերտ կապակցություն է ստեղծում նախորդ ու հաջորդ՝ նոր սկսվող պարբերությունների միջև:

⁴⁵ «... կողմնապահ թողին զիշխանն Աղձնեաց, Դռով անուն նորա»: Դռով անունը, ինչպէս պարզ երևում է, հայացի չէ: Հրատարակիչն էլ է նկատում, որ ԼԴՄՎ օրինակները «Դռով անուն նորա»-ի փոխարեն ունեն «չորեք հազար արամբք» և եզրակացնում է, թե «Գուցեն աղավաղված լինի «Դռովը՝ ԴՌ-ով»-ից, այսինքն «չորեք հազար»-ից: Հնարավոր է. սակայն պետք է նկատել, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է մի մարդու, մեկ անձի, որը կաշառվելով՝ սահմանն անպաշտպան է թողել ու գնացել, և ոչ թե ԴՌ (չորս հազար) հոգուց բաղկացած զորքի: Հնարավոր է նաև, որ լինի իսկական անվան աղավաղված ձևը:

⁴⁶ «... գաւրքն սկսան կազմել փողոց թագաւորին (այլ օրինակներում՝ Հ, ՀՄ, Պ ամբողջ կազմել) զի յԱձանն ելցէ»: Կազմել փողոց կամ ամբողջ արտահայտությունը չպետք է ուղղակի իմաստով հասկանալ: Այդ նշանակում է շարքերը կազմել, ամրացնել, պատնէշ ստեղծել: Փոքր ինչ ներքևում (էջ 134) նույնպէս կա նշված հետևյալ ձևով. «Ե ի վաղին սկսան ռազմ կազմել և փողոցս պատերազմին թողել Բ դրունս և դռնապանս...» և այլն: Նշանակում է գունդ-գունդ նախապատրաստել, դասավորել, թներում պահապաններ կարգել, կազմ ու պատրաստ լինել,

⁴⁷ «Ե ի վիրս մտեալ՝ ի բազում տեղիս կոտորեցին» — այսպիսի ընթերցումը սխալ է և գրվածքի բուն մտքին էլ հակասում է: Եթե այս նույն ձևով թարգմանենք, կստացվի, որ նրանք (այսինքն՝ հյուսիսցիները) են Վրաստանի այլ և այլ վայրերում կոտորած

սփռել: Մինչդեռ իրականում, ինչպես և երևում է տեքստի հետագա շարունակությունից, իրենք՝ հյուսիսցիներն են Վրաստանում ևս ահագին քանակությամբ ջարդվել:

⁴⁸ Այստեղ փոքր-ինչ անորոշ է խոսում _____ «Եւ զկնի այսորիկ եթէ իմանալ ոք կամիսցի զայլն, ի պատմագիրս հարցցէ»: Պարզ չի հասկացվում, թե ի՞նչ պատմագիրների կամ կոնկրետ ո՞ւմ ի նկատի ունի հեղինակը... Գուցե Ագաթանգեղոսի՞ն:

⁴⁹ Ինչպես արդեն նշվել է վերևում, երրորդ հատվածը պատճեններ չունի: Այստեղ տրվում է միայն սբ. Կարապետի վանքում վանահայր եղած անձանց ոչ ճշգրիտ ցուցակը, որը հեղինակը կամ, որ ավելի հավանական է, հավաքող-խմբագրողը բերում հասցնում է մինչև 7-րդ դարը: Եվ բացի դրանից պարունակում է նաև մի քանի գուտ բանավոր աղբյուրներից քաղված, պատմության հետ ոչ մի կապ չունեցող զրույցներ: Հենց այստեղից էլ սկսվում է սույն «Պատմության» Հովհան Մամիկոնյանին վերագրված կամ իրեն պատկանող բաժինը:

⁵⁰ Գր. Լուսավորչի վերջին օրերի մասին հետևյալն է գրում (էջ 145). Եպիփանի՝ Գլակա վանքում վանահայրության օրերում նա՝ Գրիգորը, եկավ վանքը, բարձրացավ Անտոնի ու Կրոնիդեսի գտնված վայրը՝ Ավետյաց բլուրը: Բայց սրանք իբր Գրիգորին խորհուրդ են տալիս հեռանալ այդտեղից. «... գնա, — ասում են, — յանապատ յանմարդաբնակ տեղիս, զի մի ոք փառաւորութիւն մատուցանէ քում սրբութանդ» (ՎԼՄԲ): Ուստի այստեղ չորս ամիս մնալուց հետո, անցնում գնում է Մանյա կոչված այրը (իմա՝ ճգնարան, անապատ), որտեղ և «ամս Է կացեալ՝ վախճանի ի կենաց ի փառս Աստուծոյ»: Բայց ավելի հավանական է թվում ոչ թե «ամս Է», այլ «ամիսս Է»-ն, որովհետև հագիվ թե այդ օրերում նա յոթը տարի շարունակ անգործ որևէ տեղ նստեր, մինչև մահանար:

⁵¹ Կյուրեղից, թե՞ Գրիգորից հետո (ՄԼԲ) հիշատակվում է ոմն «Ըղիմիդոս կամ Ղիմինդոս՝ ամս Ժ». սակայն այդ անունը բաց է թողնված մեր օրինակի բուն տեքստում և գետեղված է տողատակում: Նրա մասին ասված է. «... (Մա առաջին եպիսկոպոս ձեռնադրվեցաւ ի Մանդակունւոյն Յոհաննէ հայոց Կաթողիկոսէ: Մա գնաց ընդ Վարդանայ հայոց Կաթողիկոսի ի ժողովն Հոռոմոց, յորում ամենայն Հայք, Վիրք և Յոյնք առ Զենոնիւ կայսեր Բ ի Քրիստոս հաւատացին և մի բնութիւն խոստով[ան]եցան»:

Անհասկանալի պատճառով հրատարակիչը այս հատվածը, ինչպես նաև «Ստեփաննոս՝ ամս Զ...» և նույն Ստեփանոսի՝ Կոմիտասի մոտ գնալու, նրանից սբ. Հռիփսիմյանց նշխարները բերելու և Գլակա վանքում հաստատելու վերաբերյալ հատվածը բաց է թողել: Գուցե ի նկատի է ունեցել փաստի կասկածելի լինե՞լը: Բայց եթե այդպես մոտենալու լինենք, մեր այս հեղինակի մոտ, մանավանդ այդ գլխում, ամեն ինչ է կասկածելի, երբեմն նույնիսկ չափազանց հեռու ճշմարտությունից: Թարգմանության մեջ երկուսն էլ վերականգնեցինք իրենց տեղում:

⁵² Գլակա վանքի հիմնադրումից մինչև Մուշեղ Մամիկոնյանի՝ Տարոնում իշխան դառնալը (ըստ Հովհանի) կազմում է մոտավորապես 180 տարի, սա համապատասխանում է Գլակա վանքում առաջնորդ եղած կրոնավորների վանահայրության տարիների մոտավոր գումարին: Մուշեղի ապրած դարաշրջանը 7-

րդ դարն է: Նրա և նրան ժամանակակից (նաև հաջորդող) դեպքերի ավելի մանրամասն ու ավելի ճշմարտամոտ նկարագրությունը տրված է Սեբեոսի «Պատմության» մեջ, որից անտարակույս շատ բան է վերցրել մեր այս հեղինակը: Սակայն Հովհանի մոտ, եթե ուղղակի ընդունենք նրա ասածը, ստացվում է հարյուրից ավելի տարիների տարբերություն, որը մի շատ սովորական բան է նրա համար:

⁵³ Կանանց մուտքը սբ. Կարապետի վանքը հնուց ի վեր արգելված է եղել: Պատճառն այն էր, որ իբր սբ. Կարապետին (կամ նույն ինքը՝ Հովհաննես Մկրտչին) մատնողը մի ինչ-որ կին է եղել: Սակայն մեր ձեռքի տակ եղած օրինակի առաջաբանում հրատարակիչը (վկայակոչելով «ուսումնասիրողներից ոմանց») հետևյալ բացատրությունն է տալիս, «Ուսումնասիրողներից ոմանք կանանց մուտքը սբ. Կարապետի վանքն արգելելը բացատրում են նրանով, որ հեթանոսական շրջանում աղջիկներն իրենց կուսությունը խախտելիս են եղել Կարապետի վանքի տեղում եղած մեհյանում (թերևս Անահիտի): Քրիստոնեությունն այդ մեհյանը վանքի վերածելով և ցանկանալով անցյալի այդ սովորությունն արմատախիլ անել, արգելեց կանանց ուխտագնացությունը դեպի Կարապետի վանքը» (էջ 10 — 11): Մեր կարծիքով դա հավանական, բայց ոչ բացարձակ ճշմարտություն է. ավանդության հիմքերը թերևս ավելի մոտ լինեն իրականությանը:

⁵⁴ Այստեղ ոչ մի հակասություն չկա: Հայտնի է, որ հնում դրամը հաշվվում էր և՛ համրելով, և՛ կշռելով, և՛ չափելով (կոտով, ինչպես մեր էպոսի մեջ է): Բնագրում «... այս իշխան կշռեաց ԻԲՌ դահեկան և տարաւ ետ նոյն իշխանին» արտահայտությունը պետք է հենց չափելու իմաստով էլ հասկանալ:

⁵⁵ Սա ամենայն հավանականությամբ նույն Բահլ Շահաստանն է, որը պարսկական մարզերից մեկն էր՝ համանուն բնակավայրով: Այդ նույն անունով էլ պահպանված կա մի շարք ձեռագրերում և օրինակներում (ՎԲԼՍ), ինչպես նաև՝ Սեբեոս էպիսկոպոսի «Պատմության» մեջ:

⁵⁶ Ըստ հին ավանդության հունաց Մորիկ կայսրը, երբ իշխանության գլուխ անցավ, մի ժամանակ անց մի նամակ է գրում պարսից Խոսրով արքային, որով առաջարկում է երկուստեք հայերին ուղարկեն իրենց թշնամիների դեմ կովելու և այդպիսով ոչնչանալու՝ որպես մի «խոտոր ու անհնազանդ» ազգի: Այս ավանդությունը շատ պատկերավոր շարադրված է Սեբեոսի «Պատմության» մեջ*: Չնայած այստեղ որոշ անուններ տարբեր են, և Սեբեոսն էլ փոքր-ինչ այլ կերպ է պատմում, սակայն պարզ երևում է, որ նույն ավանդության մեկ այլ տարբերակն է՝ բանավոր կերպով անցած, կամ Հովհանն ուղղակի օգտվել է Սեբեոսից՝ աննշան փոփոխության ենթարկելով նրա հաղորդածը:

⁵⁷ Բնագրում չորրորդ գլխի կամ հատվածի վերնագիրն է. «Գլուխ պարսից պատմութիւն»: ՄԼԲ օրինակներում ոչ թե «Պատմութիւն», այլ «պատմութեան», իսկ ՄՎ օրինակներն սկզբից ունեն «Գլուխ Բ», ինչպես որ ցույց է տրված մեր այս օրինակում ևս: Իսկապես, պարսից պատմությանն առնչվող սա երկրորդ գլուխն է գրքում (կամ երկրորդ պատճենը): Լ. Խաչիկյանն էլ է ընդունում «Գլուխ պարսից պատմութեան» ձևը, բայց առանց «Բ»-ի, որովհետև ըստ Լ. Խաչիկյանի՝ դա չորրորդ գլխի առաջին պատճենն է:

* Տե՛ս Սեբեոս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Ե., 1939, էջ 49:

⁵⁸ Բնագրական սովորական աղավաղումից առաջ է եկել կապակցության անհասկանալի, ուստի և սխալ ըմբռնումը: Եթե ուղղակի թարգմանվեր, ապա դուրս կգար իմաստին լրիվ հակառակ հասկացություն: Հետևելով աղոթքի մտքի տրամաբանական ընթացքին՝ թարգմանության մեջ ձգտեցինք վերականգնել ավելի հավանական ու ճշմարտամոտ իմաստը:

⁵⁹ Հրատարակիչը տողատակում տալիս է հետևյալ բացատրությունը, թե իր կողմից օգտագործված օրինակներից ՎՊՄՀ-ն «Եւ ոչ կրելով»-ից մինչև «Պարսպեայ, տէ՛ր...» հատվածը (էջ 167), այսինքն մինչև 168-րդ էջի 5-րդ տողը կրճատված է և մտքի կապակցությունը խախտվում է: Ինքն իրավացիորեն այդ (ինչպես նաև մի այլ հատված քիչ ներքևում՝ էջ 172) զետեղել է գրքի համապատասխան տեղերում, որովհետև, իսկապես, եթե չդրվի, ապա աղոթքի տեքստը կխաստ է մնում: Թարգմանության մեջ մենք ևս հետևեցինք նրա օրինակին:

⁶⁰ Գրքի 170 –րդ էջում «Ի սմանէ դևք պատկառին՝ ոչ իշխելով դժրել (ՎԼՍ եւ մի դժրեցէն գսպասաւորք սորա) ի սպասավորաց սորա» արտահայտության մեջ «դժրել» սակավադեպ բառն իր տեղում չէ, ուստի և կապակցություն ամբողջությամբ՝ անհասկանալի: Ըստ Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» (էջ 695) դրուժ[ան] բառի տառադարձված ձևն է (դժրել-դրուժ, էջ 666): Դրուժ — «վնասակար մի դև» = Պիլ. փարս. druj, գնդ. druj — «Կին դև է, չարության և անմաքրության դևը», ծագում է drug «խաբել» արմատից և բուն նշանակում է «խաբող»... և հետևյալն: Հովհանի մոտ որոշ չափով համապատասխանում է խաբել իմաստին, համենայն դեպս ավելի մոտիկ է: «Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվին» (1979, էջ 621) ունի իբրև նենգող, ստող, խաբող և այլ համանման իմաստներով: Այս վերջին իմաստով էլ գործածված ենք համարում մեր տեքստում:

⁶¹ «Իսկ ոմանք հասեալ ի Մ ուշեղայ իշխանէն տեղեկանալ վասն գաւրացն, իբրև տեսին գնոսա կոտորեալս, հիացան և փութանակի երթեալ պատմեցին իշխանին Մ ուշեղայ» (էջ 176): Անճշտությունն ըստ երևույթին գրչագրական է, քանի որ իրենք՝ հայերը, տեղյակ չեն իրենց գորքի դրության մասին և գնում են Մուշեղ իշխանից իմանալու, մինչդեռ Մուշեղը նրանցից է լսում թշնամիների կողմից նրանց ջարդվելու մասին: Ձեռագրերի համեմատությունը նույնպես ոչինչ չի տվել հրատարակչին, և տողատակում դրա վերաբերյալ նա ըստ էության բան չի նշել:

⁶² Բնագրում «... զի այս ՃԻ ամ է, զի ես ի պատերազմ եմ մղեալ» և հետևյալն ակնհայտ չափազանցության համար հրատարակիչը տողատակում նշում է, որ Մ օրինակն ունի՝ «[թե քանի ամք են], որ այս».-ձևով, որն ավելի ճիշտը պետք է համարել: Սակայն թարգմանության մեջ թողեցինք «...շուրջ հարյուր քսան տարի...» ձևով, դարձյալ իբրև Հովհանի ոճին հարազատ մի բան:

⁶³ «... քանզի իմ [միակ] որդին մեռավ տասներկու տարեկան հասակում» — Մուշեղի խոսքի կապակցությամբ ո՛չ մեր օգտագործած օրինակի հրատարակիչը, ո՛չ էլ

վենետիկցիները ոչինչ չեն ասում: Ուստի բոլորովին անհասկանալի է Մուշեղի այդ խոսքի իմաստը, մանավանդ որ հետագա գործողություններն ամբողջությամբ պտտվում են նրա որդի Վահանի շուրջը: Երկու անգամ այդ խոսքը կրկնվում է. կարելի է կարծել, թե Վահանը նրա համար հոգեորդի, հոգեզավակ էր:

⁶⁴ Մեր օգտագործած օրինակում եղած՝ «... [իսկ եթե ի վերայ մարմնաւոր ընչից իջանես ի մարտ] և այն քաջ/ուրթեան անուն, զի ես այլ ժառանգ ոչ ունիմ...» արտահայտությունը խիստ աղավաղված է և միտքն էլ (ինչպես պարզ երևում է)՝ աղճատված: Տողատակում նշված է, որ ԼՍ օրինակներն ունեն՝ [և եթե ի վերայ մարմնաւոր իրաց]՝ այն քեզ անուն քաջուրթեան է...», որ գրեթե նույնն է: Երկու դեպքում էլ նախադասության կազմում պակաս կա: Մոտավոր միտքն այն է Մուշեղի հորդորի, որ եթե նույնիսկ նյութականի համար, քո անձի համար էլ կռվես, այս դեպքում էլ գոնե քաջության անուն կվաստակես: Այսպես խրախուսում, քաջալերում է Վահանին:

⁶⁵ Խմբագրող–հրատարակիչն էլ այստեղ ոչ մի կերպ չի կարողացել վերականգնել նախնական ճիշտ ձևը և միտքն ուղիղ մեկնաբանել: Նույնն է նաև վենետիկյան հրատարակություններում: Հրատարակողն էլ է նկատել խոսքի անհետևողականությունը, անկանոնությունը, սակայն ոչ մի պարզաբանում չի տվել, Վերևում (աստ. բաց. N 63) Մուշեղը Վահանին ասում է, թե իր միակ որդին մահացել է տասներկու տարեկան հասակում: Այստեղ էլ. «... զի ես այլ ժառանգ ոչ ունիմ»— Մուշեղի ասածը բոլորովին անտեղի է և չի կապվում նախադասության օրգանական կազմությանը: Սրան հաջորդող իրադարձություններում Վահանը միշտ հիշատակվում է իբրև Մուշեղի որդի, ժառանգորդ և նրա գործի շարունակող:

⁶⁶ Գրքում (էջ 180) «յԱստղաւն ձևով»՝ այդ ամբողջի համար, ամենայն հավանականությամբ աղավաղված է: Հաջորդ տողերում (այն էլ մի քանի անգամ) գործածված է «յԱստղունս» (Աստղունք) և «յԱստղաւնս» (Աստղոնք) ձևով: Ավելի ճիշտ ենք համարում վերջինը:

⁶⁷ Պարզ չէ՝ այնտեղ գտնվող, այսինքն բերդում, իր հայկական գործի միջոցով, թե՛ իր հետ բերած չորս հազար պարսիկների համար էր դարան պատրաստել, մանավանդ որ այդ պահին իր զինվորները հեռու էին գտնվում: Հետագա՝ «... ի ձեռս գալ զաւրացն» արտահայտությունից պարզվում է, որ Միհրանի՝ Վահանին հանձնած գործի համար էր գործված Օձ քաղաքի այդ դարանը. այդ ավելի ճիշտ է արտահայտում Վահանի կատարած նման քայլի իմաստը:

⁶⁸ Այստեղ չհամաձայնեցված հաշիվ է անում Հովհանը: Վահանն այդ ժամանակ իր հետ ուներ ընդամենը հինգ հարյուր զինվոր, որոնցից երեք հարյուրը թողնում է մի տեղ, երկու հարյուրը՝ մեկ այլ տեղ և դեռ երկու հարյուրն էլ իր մոտ է մնում: Տողատակում ցույց է տրված, որ ԼՍ օրինակները Մ-ի փոխարեն ունեն հարյուր (Ճ) ձևով, որը դարձյալ հարյուր մարդու տարբերություն է տալիս:

⁶⁹ Հովհանի «Պատմությունը» պարունակող մի շարք գրչագրերում կամ օրինակներում (ՀՄՎՄԼ) սույն կապակցությունը կա հետևյալ ձևով՝ «..և մի ոմն ի նոցանէ ի մ օրն թաքուցեալ...», մյուսներում՝ ի դին թաքուցեալ», հավանական է ենթադրել նաև

«ան[դին] թաքուցեալ» լինի: Կարծում ենք «ի մօրն» է ճիշտը, այսինքն թե՛ մորիների մեջ, անտառի թավուտներում կամ մորուտներում:

⁷⁰ «Պարսից խորտկարարդ, առ զաղս» (էջ 188) արտահայտությունը, որ այստեղ գործածված է ծաղրանքով, այպանքով, երկու իմաստով կարելի է հասկանալ, նախ՝ պարսիկների գլուխներից, մարմիններից համեղ խորտիկներ, ճաշեր պատրաստող, ապա նաև՝ պարսկական համով խորտիկներ պատրաստող, որպես լավ խոհարար: Ավելի ճշմարտամոտ ենք համարում նախորդ իմաստով այստեղ գործածված լինելը:

⁷¹ Տեքստում «... որ և գնուիրակն և գդպիրն վասն պատճառի ոչ ետ տանել ի բանդ» — սխալ է և հակառակ իմաստն է ստացվել: Տողատակում հրատարակիչը նշում է, որ ՎԼՍ օրինակները ունեն «... պատճառոյ իրաց արկանել ետ ի բանտն» (էջ 193), որը մեզ ավելի ճիշտ է թվում, որովհետև այդ ձևով ավելի ճիշտ է արտահայտում Վահանի այդօրինակ քայլի իմաստը:

⁷² «Եւ զիշխանն Մուշեղ ետ ածել ի քաղաքն...» (պետք է լինի «զիշխանսն» (էջ 195). կարծես օրգանական ոչ մի կապ չունի նախորդ նախադասության մտքի հետ, կամ խմբագրական սխալ է: Հավանական այն է, թե վերցված ինչքն ու ավարը հանձնում է Մուշեղին, վերջինս էլ իշխաններին պատվիրում է՝ տանել քաղաք: Իսկ եթե՝ ոչ, ապա հատված է պակասում:

⁷³ Նիս կամ ծիս անունով ծով կամ լիճ գոյություն չունի: Թվում է, թե գրչագրական աղավաղություն լինի որևէ այլ անվան կամ բառի անճիշտ ընթերցումից: Գուցե և լինի «գնա», որ ծովի ափին էր իջևանել. այդ ձևով ունեն ՎՕԼՍ օրինակները (... իջեալ էր նա յեզեր ծովուն»), որպես ցույց է տրված տողատակում (էջ 196):

⁷⁴ Բնագրի «... եւ ձեզ ընդ ակամբ էաք» կամ «ակամբ էաք» խոսքը բառացի թարգմանությամբ անհեթեթ բան կստացվեր, կլիներ «աչքի առաջ առնել», «աչքի առնել կամ աչքով տալ», ուստի՝ հետևելով գրվածքի տրամաբանական ընթացքին, նպատակահարմար համարեցինք տալ ազատ թարգմանությամբ, որպեսզի համապատասխանի գրույցի մտքին և ոճն էլ պահպանված լինի:

⁷⁵ «... ընդ յԱւետեաց բլուրն և ընդ Ասնի միջի», որտեղ ցույց է տրված տեր Թողիկի հանգստարանը, թվում է անճիշտ, աղավաղված: Հրատարակիչը ևս նշում է (էջ 204, տողատակում), որ մի շարք օրինակներում՝ «ՄՎԼԲ եկեղեցւոյ (Մ-եկեղեցւոյն) ի հիւսիսոյ: Ընդ արևելս փխ. Ընդ Աւետեաց... միջի, ՊՀՄՎԾ՝ ընդ Աւետեաց բլուրն իբրև ակն ի միջի» ձևերով են պահպանվել, որ ավելի ճշմարտամոտ է թվում: Մանավանդ, որ Ասնի անվամբ բլուր կամ բարձունք կամ ընդհանրապես տեղանուն այդ կողմերում չի հիշատակվում: Գուցե «ակն ի միջի»-ից տառադարձված ձևով այդպես պահպանված լինի:

⁷⁶ Մեր օգտագործած օրինակում խմբագրողը «... որոյ եկեալ ի յԱպահունիս...» հատվածը (էջ 206) անհասկանալի պատճառով զետեղել է ամենակարճառոտ և բացահայտորեն կիսատ ձևով՝ ամբողջականը նշելով տողատակում, նկատում է, սակայն, որ Պուլսի հրատարակությունը, որը եղածներից հնագույնն է, ինչպես նաև ՎԼՍԲ օրինակները սույն հատվածն ունեն ընդարձակ ձևով, որը հենց

համապատասխանում է կոնստիտուցիոնալ պարբերության բովանդակությանը: Գրվածքի միտքն ամբողջական ու անադարտ պահելու նկատառումով թարգմանության մեջ զետեղեցինք այդ ընդարձակ տարբերակը:

⁷⁷ Վերը ասվածին համաձայն և ինկատի ունենալով, որ հրատարակիչը՝ ինքն էլ է նշում, թե այստեղ մի շարք ձեռագրերում (ինչպես նաև հրատարակված օրինակներում) պակաս ու մանավանդ խեղաթյուրում կա (LUF), ուստի «... Եւ շինէ զաւերեալ [Ձիւնկերտ] քաղաք մեծ. և փոխէ զանուն քաղաքին ըստ անուան կնոջն իւրոյ Պարպէս, այսինքն է համեղ» հատվածը, որը մեր օգտագործած օրինակում կարծում ենք իր տեղում չէ, ուստի և զետեղեցինք «քաղաք մեծ»-ից անմիջապես հետո, որպեսզի օրգանական կապակցություն ունենա նրա հետ:

⁷⁸ Եթե ինչ-ինչ բառեր չեն պակասում, ապա դժվար է հասկանալ՝ այնտեղ բնակվող վայրի կենդանիներն են հեծյալներին հանկարծակի տեսնելով զահավեժ եղել, թե՞ թշնամու զինվորներն են վայրի գազաններին հեծյալներ կարծել ու վախից զահավեժ եղել:

⁷⁹ Այս հատվածը նույնպես աղավաղված ձևով է ներկայացրած մեզ հասած տեքստերում (աստ՝ էջ 207): Լեոնաբլրի անունը (Գոռոզ) վերափոխելու մասին խոսք լինել չի կարող, այլ որպես թե լեռան վրա մի ավան էլ իր որդու անունով է շինել տալիս և նրա անունով կոչում Գոգոռու (կամ Գոեգուռոռու): Իրականում լեռն է Գրգոռու կոչվել, որից էլ հետագայում առաջ է եկել Գրգուռ կամ Գոգուռ ձևը: Հովհաննի մոտ, ինչպես արդեն նկատել ենք վերևում, գրեթե բոլոր անուններն էլ, հատկապես տեղանունները, մտացածին են, ուստի և անհավանական ու սխալ:

⁸⁰ Այստեղ Հովհաննը անհարկի ներկայացնում է Վահանի և նրա իշխանների մոտ եղած զորքերի քանակը, այն էլ բավականին ուռճեցրած թվերով, նախորդ, ինչպես և հաջորդ պարբերությունների հետ էլ այնքան սերտ առնչություն չունի: Պարսից թագավորը երեսուն հազարանոց մի բանակ էր հանձնել Վախթանգին և ուղարկել Հայաստան: Մինչդեռ վերջինս ընդամենը վեց հազարն է ուղարկում Վահանի դեմ: Բացի դրանից, հենց իր՝ Վահանի զորքերի թիվն էլ սխալ է հաշված: Ընդամենը պետք է լիներ քսանինը հազար ութ հարյուր: Պոլսի օրինակը տալիս է «ԻԵՌ և ութը հարյուր, փոխանակ լինի ԻԹՌ և ութը հարյուր»:

⁸¹ «... գնաց ի վերայ նորա յԱնտաք (էջ 218) արտահայտությունից որոշակի չի հասկացվում, թե այդ ի՞նչ տեղի մասին է խոսքը և իսկական անունն էլ ի՞նչ է: Ինչպես ցույց է տրված տողատակում՝ ՎԼՄԲ օրինակներն ունեն նաև յԱնդակ ձևով: Շատ հավանական է ենթադրել, որ խոսքն այստեղ Անդոկ սարին վերաբերի, Անդոկա բաշ կոչված տեղին: Ուշ միջնադարյան ավանդույթում Անտաք ձևով էր գրվում Անտիոք քաղաքը:

⁸² «Եւ եկին զաւրքն ի գիշերի և պատեցին զնոքաւք» — արտահայտությունից նույնպես պարզ չի հասկացվում, թե այդ ո՞ր զորքի մասին է խոսքը: Վախթանգի զո՞րքն էր շրջապատել Սմբատին, թե՞ Սմբատն էր շրջապատել և ուզում էր մուտք գիշերով հարձակվել թշնամու վրա: Հետագա տողերից կարելի է եզրակացնել, որ Սմբատն էր

շրջապատված և ցանկանում էր հարձակվել գիշերով՝ շրջապատումից դուրս պրծնելու նպատակով: Ըստ հաջորդ պարբերության՝ այդպես էլ լինում է:

⁸³ Հրատարակիչը՝ ինքն էլ է նշում, որ այստեղ թերթերը պատռված են մինչև «... միամտութեամբ սբ. Կարապետին» բառերը: Իսկապես, որ միտքն աղճատված է և դժվարությամբ է իրար կապակցվում: Այդ ավելի ակնառու երևում է հաջորդ տողերում, այն է՝ «Եւ այնչափ կոտորեցին զնոսա, մինչև հեղեղատք արեանց ելին...» և հետևյալն: Թվում է, թե ինչ-որ գերբնական էակ է նրանց կոտորողը, մինչդեռ պակասում են բառեր, որոնցից պարզ կդառնար, որ կոտորողը Սմբատի զորքերն են: Բայց թե ի՞նչ կապ ունի այստեղ «արեան հեղեղները» թիլ անվան հետ՝ մնում է անհասկանալի: Դա էլ, ըստ երևույթին, Հովհաննիս հատուկ և սազական հնարովի մեկնություններից մեկն է:

⁸⁴ Թե ինչո՞ւ է Սմբատի որդին Կամսարական կոչվում, այդ էլ է անհասկանալի: Եթե իր պապի անունով է, ինչպես պնդում է հեղինակը, ապա նա պետք է Մամիկոնյան լիներ և ոչ Կամսարական: Գուցե մորական պապի անունով՝ ինչպես որ ենթադրվում է և ինչպես վկայակոչված է Հովհաննի «Հիշատակարանում» և որի անունը նույնպես Վահան է: Դժվարանում ենք որևէ հաստատուն բացատրության տալ:

⁸⁵ Բնագրում՝ «Եւ ծիծաղեալ Ամբատայ ընդ յաղի բանսն Սուրենայ...» խոսքի մեջ դժվար է հասկանալ, թե ի՞նչ իմաստով է գործածված «յաղի» բառը: Յաղի, յաղուի— նշանակում է ողբերգակա՞ն, թե, իրո՞ք զավեշտական: «Նոր բառգիրք Հայկազյան լեզվին» աղիողորմ բառի իմաստի հետ է կապում:

⁸⁶ «... Բայց հարիւր ութսուն հազար դահեկանի լուր փայտ են տարեալ ի Քարքեոյ...» և հետևյալն (էջ 232): Այստեղ միայն մեկ անգամ գործածված ենք գտնում այս «լուր» բառը՝ հավանաբար գուտ, միայն, լոկ իմաստով: Այսպիսի բացատրություն չունի ՆՀԲ-ը, սակայն Աճառյանի «Արմատական բառարանը» լուրը բացատրել է լոկ, միայն թե, միայն (անդ՝ հ. 2, էջ 304) իմաստով, որը միանգամայն ճշտորեն համապատասխանում է մեր տեքստի մտքին:

⁸⁷ «Բայց զի նենգել կամեր պարսկին...» արտահայտությունից, ինչպես նաև Ա. Աբրահամյանի կողմից հրատարակված օրինակի տողատակում եղած այլ գրչագրերի համեմատությունից պարզ չի հասկացվում, թե նենգողը, խորամանկողը ով է. Սմբատը, որ ուզում էր խաբել պարսկին, չնայած դրա կարիքը նա բոլորովին էլ չուներ, թե՞ պարսիկը, որի նենգությունից զգուշանալով Սմբատը դիմում է այդ քայլին: Հավանական ենք համարում այս վերջինը՝ ի նկատի ունենալով նաև հետևյալը. Պոլսի հրատարակությունը հատվածն ունի այսպես, — «Բայց զի նենգել կամեր զօրացն պարսից թողու զորդին իւր»: Լ օրինակը՝ «... Բայց նենգել կամեր րացն պարսից թողու զորքին իւր»: Լ օրինակը՝ «...Բայց նենգել կամեր զաւրանց պարսից զկինն և զորդին (Վ— զկին և զորդին):

⁸⁸ «Իսկ նորա թողեալ զահեակ թենն յորդին իւր ի Վահան...» և հետևյալն (էջ 241). անորոշ է, թե ո՞ւմ որդու մասին է խոսքը՝ Սմբատի՞, թե՞ Վարազի որդին էլ էր Վահան կոչվում: Ենթադրվում է, որ վերջինն ավելի ճիշտ է, քանի որ մի անորոշ

ակնարկություն էլ է անում այս Վահանի մասին, թե Վահանահովիտը կառուցել տվեց, իսկ Սմբատի որդի Վահանի մասին այդպիսի բան չի ասում:

⁸⁹ «Եւ յինքեանս առին և սկսան կոտորել զպատերազմագլուխսն...» խոսքից կարելի է կարծել, որ մեկն աջ, մյուսը ձախ կողմերից վրա գալով, սկսեցին կոտորել նախ ռազմաճակատի գլխավոր թևերը (ծայրամասերը, ռազմաճակատի գլուխները), ապա՝ երկու կողմերից մեջտեղում սեղմելով, թշնամուն ահաբեկել ու ոչնչացնել:

⁹⁰ Հովհանն ասում է, թե այս Եպիփանն էր, որ մասնակցեց Հերակլ կայսեր կողմից գումարված կրոնական ժողովին և նգովեց բազում եպիսկոպոսների, որոնք ստիպմամբ քաղքեղոնականությունն էին ընդունել: Բայց Հովհանը ճիշտը չգիտի. այս դեպքերի մասին ևս հավանաբար քաղած լինի բանավոր և աղավաղված աղբյուրից: Մեքենսը, հետագայում նաև Ստեփանոս Ասողիկը պատմում են, որ Հերակլի կողմից գումարված ժողովին մասնակցել են Եզր կաթողիկոսն ու նրա մի քանի համախոհները, որոնք, իսկապես, հաղորդվեցին քաղկեդոնիկ կայսեր հետ, նույնն է, թե ընդունեցին նրա դավանանքը: Իսկ այդ պատճառով նրանց անարգողն ու նգովողը եղել է ժամանակի մեծահամբավ ու հռչակավոր Հովհան Մայրագոմեցի վարդապետը*: Բայց թե Հովհանը որտեղից է վերցրել Եպիփանի՝ այդ ժողովին մասնակցած լինելու տեղեկությունը, հայտնի չէ:

⁹¹ Մեր օգտագործած օրինակում այս հատվածը նշանակված է որպես երրորդ գլուխ, որը, սակայն, ընդունելի չէ: Վենետիկի 1889 թ. հրատարակությունն ունի այսպես՝ «Գլուխ չորրորդ, Վասն գալոյն Տիգրանայ, և կոտորածին՝ որ ի Հոնրնկէցն», որը նույնպես ճիշտ չէ: Ինչպես տողատակում ցույց է տվել մեր օրինակի հրատարակիչը, «ԼՍ՝ գլուխ երրորդ պատճենին...», իսկ «Վ-ն՝ գլուխ չորրորդ պատճենին...» և այլն: Քանի որ գրչագրերում «Պատմության» տեքստը որոշակի կառուցվածք չունի և առանձին գլուխների էլ բաժանված չի, ուստի ըստ հաջորդականության սա, իսկապես, պետք է լիներ Չորրորդ գլխի երրորդ պատճենը կամ հատվածը: Թարգմանության մեջ պահպանել ենք նույն հաջորդականությունը՝ առանց նշելու գլուխը:

⁹² Այդ մասին տե՛ս Լ. Խաչիկյանի կատարած համեմատությունը վերը նշված հոդվածում, ինչպես նաև՝ Վենետիկի 1889 թ. հրատարակությունը: Մեր օրինակում սույն հատվածը զետեղված է տողատակում և ցույց է տրված, որ այն ունեն միայն ՎԼՍ օրինակները, մյուսներում չկա:

* Այդ մասին տե՛ս Կ. Կոստանյան, «Հովհան Մանդակունի և Հովհան Մայրագոմեցի», Էջմիածին, 1913. այլե՛ Աբեղյան Մ. հ. Գ., և ուրիշներ:

⁹³ «... էր սա զատակաց յայլոց բանակացն» արտահայտությունը ԼՍ օրինակներն ունեն «...և էր սա զատական յայլ բանակաց» (Ս— բանակացն) ձևով: Իմաստային մեկնությամբ ավելի մոտիկ է անջատված, մնացած-ին: ՆՀԲ-ն ունի հետևյալ բացատրությունը. «Ձատական»-ի, աց, 1-ին իսկ նշանակությամբ՝ զատուցեալ, որոշեալ, աննման, զատանելի, և բաժանելի, և մեկուսի (քջ 717): Նույն մեր այս օրինակը բերված է իբրև փաստ՝ ուրիշ մի քանի օրինակների հետ միասին, դրանից

երևում է, որ ավելի ճիշտ պետք է համարել «գատական» ձևը, այսինքն՝ այլ բանականերից ջոկված, ընտրված, առանձնացված, գատված:

⁹⁴ Բնագրում՝ նախորդ պարբերության մեջ, Վահանը գորքի մի մասին, ջորիների հետ, տանում մոտեցնում է հոների բանակին, սակայն հաջորդ տողերում հայոց հակառակորդները ոչ թե հոներն են, այլ դարձյալ պարսիկները: Պոլսի հրատարակությունը նույնպես մատնանշում է, որ պարսկական գորքն է այդտեղ: Սա ևս Հովհանի անհետևողականությունից եկած բազմաթիվ անճշտություններից մեկն է և թող զարմանալի չթվա:

⁹⁵ ԼՍՎ օրինակներն ունեն «յերկուս դեհս» ձևով, փոխանակ «Յերիս», որն ավելի հավանական պետք է համարել:

⁹⁶ ՎԼՍ օրինակներն ունեն այսպես՝ «... չորս հազար արանց համարով (այսինքն՝ համրանքով) ձգեցին» (մեր օրինակում՝ էջ 262): Բացի դրանից նույն էջում, քիչ ներքև եղած «ԸՌ-այրը» ԼՍ գրչագրերը չունեն (Ա. Ա., տողատակի ծանոթագրությունները):

⁹⁷ «Եւ հանդէս արարեալ կոչեցաւ անուն տեղոյն հանդիսեանս» (ՎԼՍ՝ հանդիսեանք). դրանից հետո (էջ 262), ինչպես ցույց է տրված նաև տողատակում, ՎԼՍ օրինակներն ունեն՝ [«... էլ խաբկանօք կամ էին գնալ յԱպահունիս»], որը սակայն բացակայում է այլ գրչագրերում: Մեզ նույնպես թվում է, թե ավելորդ ընդմիջարկություն է. տեքստի հետ էլ ոչ մի կապակցություն չունի: Նույնիսկ չի էլ հասկացվում, թե խոսքն ո՞ւմ է վերաբերվում՝ հայոց, թե՞ պարսից:

⁹⁸ «... Եկին հասին զարքն յԱպահունեաց իբրեւ երեք Ռ (երեք հազար) պարսիկք և խառնեցան ընդ յիրեարս» (էջ 363) արտահայտությունից պարզ չի երևում, թե խոսքն ո՞ւմ մասին է: ՎԼՍ-ն ունեն հետևյալ ձևով. «... տեսին զարքն հայոց զի խառնեցան ի պարսիկս զարքն յԱպահունեաց, լքան և երկիր կործանեցան». սա ավելի հավանական է թվում: Մեր օրինակից որոշակի չի հասկացվում՝ Ապահունիքի հայկական գորքե՞րը եկան միացան պարսիկներին, թե՞ դեպի Ապահունիք փախած պարսիկ գորքերից երեք հազարը եկան միացան իրենց գորքերին, որը պատճառ դարձավ հայոց գորքի վհատվելուն:

⁹⁹ ՎԼՍ օրինակներն այս հատվածն ունեն հետևյալ ձևով. «... և այժմ տես զմեզ, զի աստի թշնամիք[ն] և անտի գետն...» և այնուհետև ինչպես տեքստում է (էջ 264, տողատակում):

¹⁰⁰ Վերևում արդեն նկատել ենք, որ Հովհանի դրած տեղանունները մեծի մասամբ բռնազբոսիկ են ու կամայական: Այստեղ նույնպես՝ Այծեսան կամ Այծսան, նաև Այծտան կոչումները ոչ մի կերպ չեն հարմարվում, չեն բխում նրա խոսքերից՝ իբրև տրամաբանական հետևություն: ՎԼՍ-ն ունեն այսպես. «... ընդ ձորն [ետս զգետնին դիպելով], գոր սովորեցան Յետսանգ (ՍՎԾ՝ Յետանգ, Վ՝ Յետսանկ) կոչել տեղոյն», որն ավելի մոտ է, ինչ-որ չափով ավելի է հարմարվում նախադասությանը:

¹⁰¹ Մի ոչ շատ ծավալուն հատված՝ այն է. «... սկսալ մի-մի ունել զնոսա և զթլպատսն կտրել» մինչև «...Եւ որք ապրեցան...» բառերը կրճատված է, որը սակայն, ինչպես հրատարակիչն էլ է նշել տողատակում (էջ 266) ունեն ՎԼՍ օրինակները: Բայց չի

նշում, թե ինչո՞ւ է այդ հատվածն անտեսել, մանավանդ որ իմաստով սերտորեն կապված է գրվածքի նախորդ և հաջորդ պարբերություններին, թարգմանության մեջ ամբողջությամբ վերականգնեցինք:

¹⁰² Այստեղ «... եւ եղ ի նշխարաց սրբոյն Ստեփաննոսի անյայտս զձախ բոյթ ոտին սրբոյն նախավկային» արտահայտությունից անմիջապես նկատվում է, որ տեքստը աղավաղված է, և կապակցությունը՝ խախտված: Դրանից անմիջապես հետո սկսվող «... և այլ ոչ է հայտ» կապակցությանը հաջորդող տողերի համար հրատարակիչը տողատակում նշում է, որ Լ գրչագրում նույնպես մեկ թերթ՝ մինչև «Ծիծռան խաչի» բառերը պակասում է (աստ. էջ 267):

¹⁰³ «... Եւ նստի յաթոռ նորա Դավիթ Գ ամ (ՄՎ՝ ամս Գ [որ էր (Վ է) ԻԳ-երորդ ի սրբոյն Գրիգորէ])» արտահայտության մեջ նույնպես փաստական անճշտություն կա: Հենց իր Հովհանի հաշվարկով էլ, որ տրված է սբ. Կարապետի առաջնորդների գլխում, Գրիգորից հետո եկել են տասնհինգ վանահայրեր, մինչև Ստեփանոսը: Նրանցից հետո հիշատակվում են երկուսն էլ՝ Եպիփանն ու Դավիթը, որ կլինեն ԺԸ և ոչ թե ԻԳ, ինչպես գրում է նա: Ա. Աբրահամյանը «Պատմության» առաջաբանում (էջ XXVI) նկատում է, որ «Վասն գալոյն Տիգրանայ» գլխի վերջում Վահանի մահը «ի հայրապետութեանն Դավթի» նշանակելը ընդմիջարկություն է (Դավիթը կաթողիկոս է եղել 728 — 741 թվականներին): Այսօրինակ փաստական անճշտություն պետք է համարել նաև փոքր-ինչ հետո ոմն Գրիգորին ԻԵ-երորդը (քսանհինգերորդը) համարելը (էջ 270): «... սա առաջին եպիսկոպոս ձեռնադրվեցավ հայոց կաթողիկոս Հովհան Մանդակունու կողմից: Ապա հայոց Վարդան կաթողիկոսի հետ Հռոմոնց [եկեղեցական] ժողովին գնաց մասնակցեց, որտեղ հայերը, վրացիները և հույները Ջենոն կայսեր հետ միասին քրիստոնեությունն ընդունեցին և Քրիստոսի մի բնություն ունենալը խոստովանեցին» (աստ. էջ 146): Անհասկանալի պատճառով հրատարակիչը այս հատվածը ևս բաց է թողել: Գուցե ի նկատի է ունեցել փաստի կասկածելի լինելը: Բաց է թողնված նաև «... Ստեփաննոս՝ ամս Զ.» և նույն Ստեփանոսի մասին հետևյալ հատվածը, — «... Սա հայոց Կոմիտաս կաթողիկոսի ժամանակ ելավ գնաց նրա մոտ և Հռիփսիմյան սրբուհիների նշխարներից մի որոշ մասը բերեց հաստատեց Գլակա վանքում, որի վանահայրը հենց ինքն էր. քանզի Կոմիտասը արդեն վերաշինել էր Հռիփսիմյան կույսերի վկայարանը...» (էջ 247): Երկու հատվածն էլ վերականգնեցինք:

¹⁰⁴ Բնագրում «...և առաքեաց զորս ի Տարան» նախադասությունը միացել է նախորդի հետ, ուստի և չի հասկացվում, թե ո՞վ զորք ուղարկեց: Պարբերության շարունակությունից է միայն հասկացվում, որ խոսքը պարսից արքային է վերաբերում:

¹⁰⁵ «Պատմության» մեջ Տիրանը հենց նոր հանդես է գալիս, դեռևս մանկահասակ պատանի է, սակայն արդեն բարձր դիրքի արժանացած, մանավանդ որ դեռ ոչ մի գործ չի արել և իր կատարած հայրենանվեր գործերով աչքի չի ընկել: Ինչպես արդեն նշվել է բանասիրության կողմից, սա «Տարոնի պատերազմի» ցիկլում գոյություն ունեցող Տիրանն է և կապ չունի իրական-պատմական որևէ անձի հետ:

¹⁰⁶ Բնագրում «Եւ արձակեցին առ հայր Գրիգոր Գլակա վանիցն// և տարան ի պատերազմ...» խոսքից իսկույն նկատվում է, որ շարահյուսական կապակցություն չկա և ինչ-որ պակաս կա: Այդպես էլ նաև դրան հաջորդող նախադասությունն է՝ «... և ընդ Օ կրանաւորն ժամահար մի», պետք է լինի «ընդ ժ կրանաւորն» (այսինքն՝ յուրաքանչյուր տասնյակի), ինչպես որ ունեն Ս և Վ օրինակները և ինչպես որ ցույց է տրված տողատակի բացատրականում (Ա.Ա., էջ 270):

¹⁰⁷ Ս և Վ օրինակները, ինչպես ցույց է տրված տողատակում (Ա. Ա., էջ 273), ունեն հետևյալ հատվածը. «Իսկ Վահանայ մտեալ ի գետն՝ [կապեաց զերիվարն ի վերայ ողինն հանդերձ զինան] և յայն կոյս եանց...», որը հրատարակիչը անհասկանալի պատճառով բաց է թողել: Դրեցինք իր տեղում:

¹⁰⁸ Տեքստում մի ամբողջ հատված խիստ կերպով աղճատված է: 273-րդ էջում (տող՝ ներքևից 4) հետևյալն ենք կարդում. «... Եւ մինչն Եհաս առ նոսա այրն, որ ուներ զգլուխն Վարդուհր[է] աւագի նոցա»: Հաջորդ՝ 274-րդ էջում (տող՝ վերևից 1) ընթերցվածից պարզվում է, որ Վարդուհրը մենամարտի է դուրս գալիս Վահանի որդի Տիրանի դեմ. «Եւ եկեալ միմեանց Վարդուհրի և Տիրան, ասէ Վարդուհ/րի...» և հետևյալն, մինչդեռ նա արդեն գլխատված էր: Հրատարակիչը տողատակի բացատրության մեջ գրում է, թե Պոլսի հրատարակությունը «մինչ»-ից «նոցա» կրճատված է: Սակայն պարզվում է, որ ոչ թե կրճատված է, այլ աղավաղված, ետևառաջություն կա, գուցե և ոչ տեղին հավելում է:

¹⁰⁹ Ավելի ճիշտ պետք է համարել «ներքև անկիր» ձևը, որպեսզի ավելի մոտ լինի, հարմարվի այլ օրինակներում (ՎՄ) եղած ավելի հավանական՝ «Ներքին Անկնիս» տեղանվանը:

¹¹⁰ Մեր կողմից օգտագործված տեքստում տողատակում նշված է, որ վերջում ՀՎՄՍ օրինակներն ունեն հետևյալ վերջաբանը.— «Վճար եղև պատերազմին Տարանոյ... մինչև օրհնութեամբ եղիցի»: (Այսինքն՝ Ավարտվեց Տարոնի հինգ առաքինի իշխանների՝ Մուշեղի, Վահանի, Սմբատի, Վահան Կամսարականի և Տիրանի մղած պատերազմի պատմությունը: Թող հավերժ օրհնված լինի նրանց հիշատակը): Սակայն ինչպես շատ այլ տեղերում, նույնպես և այս հատվածը թվում է անհարազատ, ուրիշների կողմից հետագայում ավելացված: Թերևս հենց այդ նկատառումով էլ հրատարակիչն այն զետեղել է տողատակում միայն: Դժվարանում ենք այդ մասին որևէ հաստատուն բան ասել:

¹¹¹ «Պատմության» վերջում զետեղված է մի փոքրիկ գլուխ՝ Տիրանի մահվան և Ադի ծովի ավիին տեղի ունեցած պատերազմի մասին, ապա նաև՝ իբրև սրա շարունակություն, կցված է Հովհանի հայտնի «Հիշատակարանը», որի՝ Հովհան Մամիկոնյանի կողմից գրված լինելու վավերականությանը ուսումնասիրողներից շատերն են կասկածել: Այսպես, Մ. Չամչյանը, Մ. Էմինը, Գ. Զարբհանայանը և ուրիշներ առանց երկմտության «Հիշատակարանը» համարել են Հովհանի գործը: Մեր օրինակի կազմող և հրատարակիչ Ա. Աբրահամյանը Հովհանին համարում է միայն «Հիշատակարանի» հեղինակ, իսկ ամբողջ պատմության նյութերի համար՝ որպես հավաքող-խմբագրող ու թարգմանիչ: Դրա հավաստիության համար առայժմ դժվար է որևէ հաստատուն բան ասել: Բացի դրանից՝ Ծիծառի խաչի և Տիրանի մահվան մասին

եղած հատվածները Ա. Աբրահամյանը ենթադրում է օտարամուտ և Հովհանի կազմած ժողովածուի հետ ոչ մի կապ չունեցող: Իսկ թե ինչն է Ծիծառի խաչի պատմությունն ընկած Տիրանի մահվան մասին եղածից առաջ, անհասկանալի է: Ինքը Աբրահամյանն էլ է այդ նույն ձևով դասավորել խմբագրված տեքստում, սակայն նշելով, որ մի շարք գրչագրերում այդ երկու հատվածներն էլ գոյություն չունեն:

¹¹² Չնայած Հովհանը պնդում է, թե ինչ որ պատմում է Ծիծառի խաչի մասին ստուգապես տեղի ունեցած իրողություն է, սակայն հենց իր ներկայացրած հաշվով էլ հայոց և հռոմոց տարեթվերը սխալ են ներկայացված և չեն համապատասխանում իրականությանը: Պարզ է, որ քրիստոնեական որևէ լեգենդից է մնացած եղել կամ պարզապես մի հնարովի պատմություն է:

¹¹³ Մեր օգտագործած օրինակից պարզ չի հասկացվում՝ Տիրանը պարսից գործի՞ն է առաջնորդում հույների դեմ, թե՞ հայոց: Հետագա տողերից կարելի է ենթադրել, որ՝ հայոց գորքերին (283 էջ):

¹¹⁴ Դեմեպելկոս — Զինվորական բարձր աստիճան բյուզանդական կայսրության մեջ:

¹¹⁵ Այստեղ արդեն, ինչպես նույնը տեսնում ենք Սեբեոսի մոտ, պատմական դեպքերի շարադրումը չի համապատասխանում իրադարձությունների հաջորդական ընթացքին, այլ պատմվում է արաբների երևան գալու և նրանց դեմ մղվող կռիվների մասին: Սա ևս Հովհանի ժամանակագրության անհետևողականությունից ու անճշտությունից է գալիս (աստ. էջ 97):

¹¹⁶ Բնագրում (էջ 286) «... խմբեցան յառաւաւտէ մինչև յերրորդ ժամն» արտահայտությունը նշանակում է, որ դեռ նոր են համախմբվում, պատրաստվում կռվի: Սակայն տեքստում անմիջապես հաջորդում են «Դեռևս փախըստեայ էին արարեալ զՏաճկաստանսն» բառերը, որ նախորդ նախադասության օրգանական շարունակությունը լինել չի կարող: Բացահայտ երևում է, որ տեքստում տողեր են պակասում:

**Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝
Վարդան Վարդանյանի**